

נמוקי הלכה

דינים הנוגעים למעשה

נערך ע"י:

הרב מאיר נתן קעסלער

בס"ד

גליון פ"ב - חשון שנת תשפ"א לפ"ק

דיני קדיש

פרק א

נוסח הקדיש ופירושו

טעם שתקנוהו בלשון ארמית / הפסק בין ובזמן קריב לואמרו אמן / אמירת אמן יהא שמי' רבא בכל כחו

- א.** הקדיש הוא שבח גדול ונורא, שתקנו אנשי כנסת הגדולה אחרי חורבן בית ראשון, והיא תפלה על חילול שמו יתברך, ואנו מתפללים שיתגדל ויתקדש שמו יתברך^[א].
- ב.** קדושת הקדיש גדולה מכל הקדושות^[ב], וצריך להשתדל לרוץ ולשמוע קדיש^[ג], והשומע ואינו עונה, הוא בנידוי מ' יום^[ד].

וגושפנקי דברזלא וקליפין בישין, לאסתלקא יקרא דקב"ה על כלא כו', ע"ש. והו"ד **בב"י** (סי' נ"ו). וכ"כ **השו"ע הרב** (שם סעי' א') שקדושת הקדיש גדולה מכל הקדושות. וכ"מ **במג"א** (שם סק"א) ע"ש. וכ"כ שארי אחרונים.

ג. כתב **הב"י** (שם), מדברי **הזוה"ק** (הנ"ל) יש להתבונן כמה יש לכוין בקדיש, וכמה יש להשתדל לענות אותו, והכי מוכח עוד שם (קסו) שכתב וז"ל, ובגין דחמינא לי' יומא חד דדלג מאגרא חדא למשמע קדיש בהדי ציבורא, סליק ברעותי למיסב לי' ברתי, נפקו ציבורא מבי כנישתא ויהיבנא לי' ברתי, דאמינא בדלוגא דא למשמע קדיש, גברא רבא איהו באורייתא. וכ"כ **המחבר** (שם סעי' א') דיש להשתדל לרוץ כדי לשמוע קדיש. וכ"כ **הדברי חמודות** (ברכות פ"ג אות ס"ב) שישתדל לרוץ לשמוע הקדיש, כדאשכחן בזוהר בא' דדלג מאגרא למשמע קדיש בהדי צבורא.

כתב **בחסד לאלפים** (אות א'), ראוי לכל אדם להשתדל לרוץ ולהמתין על עניית אמנים וקדישים, ומי יתן והיה שישתדלו

א. כתב **הב"ח** (סי' נ"ו אות א') תפלה זו תקנוה על הגאולה דלעתיד, שיתגדל ויתקדש שמו, ויהי ה' אחד ושמו אחד, ע"ש. ועי' בסידור **יעב"ץ** שכתב, דשבח הקדיש סודו גדול ונורא מאד כו', ע"ש. כתב **הערוה"ש** (סי' נ"ה אות א') הקדיש הוא שבח גדול ונורא, שתקנו אנשי כנסת הגדולה אחרי חורבן בית ראשון, ע"ש. ועי' **באמרי פנחס** (תפלה אות ס"ג) שכתב וז"ל, מתחילה היה **הרב ז"ל** סובר, שאיש"ר ניתקן מאנשי כנה"ג, והוא ג"כ יקר מאד, עד שראה בתרגום ירושלמי (בראשית מט, א) שכתב, דכשאמרו בני יעקב 'שמע ישראל', קודם פטירתו, ענה הוא, 'יהא שמי' רבא מברך לעלמי עלמין', א"כ יעקב תקנו, ובדאי הניח בו איזה דבר, 'האט ער דאך עפיס דרינען אריין גלייגט', עכ"ל. ועי' בהגהות **רעק"א** (על מג"א סק"ט).

כתב **היעב"ץ** (בסידורו), כשאומר או שומע הקדיש, יכוין לקיים מצות עשה שכתוב ונקדשתי בתוך בני ישראל.

ב. איתא **בזוה"ק** (פ' תרומה קכט:), תא חזי קדושתא דא, לאו איהי כשאר קדושתאן דאינון משלשין, אבל קדושה דא סליק בכל סטריין לעילא ותתא ובכל סטרי מהימנותא, ותבר מנעולין

ג. יש כמה טעמים למה תקנוהו בלשון ארמית^[ה].

שלא יקטרו לחוד ג"כ לא היינו חוששין, דמלאכי חסד ורחמים שעומדים לפניו יתברך תמיד לחלות בעדינו, לא יקטרו עלינו בשביל כך, אבל מפני הקנאה אנו חוששין שיהא גורם שכאשר יראו דאגה לפניו תהיה להם התנצלות על מה שבאו לקטרו כו', ע"ש באריכות. וכ"כ **הלבוש** כדברי הטור, והוסיף לבאר וז"ל, אע"פ שמרגישין בדאגת השי"ת כביכול ובהתעוררותו לגאולה, כשמנענע בראשו ומתעורר לגאולה ואומר אוי כו', מ"מ אינם יודעים מאיזה סיבה יתעורר הקב"ה לזה, ואין להם מקום לקטרו, כי יאמרו אז שמא כביכול מעצמו ומרצונו הטוב הוא מתעורר ע"ז, בלא שום זכות שיש להם לישראל, רק שרצונו לגאולם בלי שום זכות, ואין להם בזה מקום לקטרו, אבל אם היו מבינים שע"י זכות השבח הנאה הזה הוא מתעורר לכך, יש להם מקום לקטרו ולומר אין פיהם ולבם שוים, ובלשונום יזכו ולבם בל עמם וכיו"ב כו', עכ"ל. ועי' **ב"ט** (סק"א).

כתב **הפרישה** (אות ג'), בפ"ק דשבת (יב) אריב"ל כל השואל צרכיו בלשון ארמי אין מלאכי השרת נזקקין לו, שאינן מכירין בלשון ארמית. וכתבו **התוס'**, חוץ מגבריא' כדאיתא בריש פרק אלו נאמרין שלימד ליוסף ע' לשונות כו', ותימא הוא שאפילו מחשבה שבלב אדם יודעים, ולשון ארמית אינן יודעין, עכ"ל. **והרא"ש** (ברכות פ"ב ס' ב') מסיק, דמכירין אותו, אלא שאין נזקקין לו לפי שהוא מגונה בעיניהן, ע"כ. כתב **במעדני יו"ט** (ברכות פ"ב אות ו') צריך טעם למה, שהרי מבואר שזה הלשון הוא קרוב ללשון הקודש, ולמה יהי' הוא מגונה בעיניהם יותר משאר לשונות, ונ"ל שמזה הטעם בעצמו שזה הלשון קרוב ללה"ק הוא, משום כך הוא מגונה בעיניהן, לפי שהוא כמו לשון שנשתבש, דומה קצת למ"ש **הרא"ש** דטפי עדיף בלא כוונה ממה שעוקר כו', ולכך הוא מגונה, אך לפ"ז א"כ לשון ערבי ג"כ יהי' מגונה בעיניהם, שהוא כמו כן קרוב ללה"ק, ואמר **הרמב"ם** שהוא לה"ק משובש, ע"ש. עוד כתב **במעדני יו"ט** (אות ו'), לא פירשו מנא להו שהמלאכים יודעים מחשבות לב האדם, ונ"ל שזה מבואר בשני פנים כו', ובין כך ובין כך קשה לי מה שאמר שלמה המלך ע"ה, אתה לבדך ידעת את לבב האדם, וכן נאמר בירמי' (י"ז) עקוב הלב וגו' מי ידענו אני ה' חוקר לב וגו', ע"ש.

ב. **התוס'** (שם) כתבו טעם אחר לקדיש בלשון ארמית, לפי שהיו רגילין לומר אותו אחר הדרשה, כדאיתא בסוטה (מט). אמאי קאי עלמא, אסדרא דקדושא, ויהא שמי' רבא דאגדתא, והיו שם עמי הארץ שאינם מכירים אלא ארמית שהוא לשונם, לכך תקנו לאמרו בלשון שהכל מבינים אותו. וכן הביא **הכל בו** (ס' ז'), והוסיף וז"ל, הקדיש הוא בלשון ארמי, והטעם כדי שיבינו אותו הכל, שרובם היו עמי הארץ, ואפילו הגוים היו

על עניית אמנים וקדישים כמו על ריוח איזה פרוטות, על כגון זה נאמר אם תבקשנה ככסף אז תבין יראת ה', והן בעוון רבים מעמי הארץ אין חוששים לענות בהיותם בביהכ"נ, ועומדים ומשיחין זה עם זה ואין מפסיקין משיחתם, וכש"כ שאין ממתנינים אפילו רגע כדי לענות, שרי להו מרייהו כי לכל העם בשגגה, אך כאשר ישמעו וידעו כדברים האלו, יזכרו וישבו ובזה יכופר להם ויתקנו את מעוותם ושב ורפא להם, וידעו כי רע ומר עוזבם את ה' מקור מים חיים לחצוב להם בורות נשברים, וישתדל וירוץ לענות איש"ר, ובפרט בקדיש שאחר אגדה שדורש החכם לעם, בו ירוץ כו', ע"ש.

ד. כ"כ **השו"ע הרב** (שם). ואיתא במדרש כונן (הובא בילקוט ראובני ערך אמון, הובא בכה"ח אות י') וז"ל, סנדלפון קושר קשרים לבעל הכבוד, מקדיש וברכו ואיש"ר שעונין ישראל' בביהכ"נ, ומשביע את הכתר בשם המפורש, והולך ועולה לו בראש האדון, מכאן ארז"ל כל המבטל קדיש וברוך ואיש"ר, גורם למעט העטרה וחיוב נידוי, עד שישבו ויביא קרבן לפני הצדיקים לעת"ל, עכ"ל. ועי' בספר **דרך משה**, שהביא מעשה נורא שאירע עם **הלבוש** בשביל שלא ענה אמון, וממנו יבינו להיות זהירים וזריזים בעניית אמון, ונדפס בסוף ספר לבוש החור על או"ח. ועי' במדרש (דברים רבה, ריש פ' כי תבא).

כתב בשו"ת **קנה בשם** (ח"ג סי' ד'), ע"ד שאלתך באחד שנמצא בביהמ"ד ושומע קדיש, האם מחויב לענות עמהם או לא כו'. הנלע"ד דיש חיוב לענות עמהם כו', וכן מוכח **מהזזה"ק והמחבר** בעובדא דדלג מאגרא, שאע"פ שלא היה מחויב אז לשמוע קדיש, כי לא היה אז במנין ההוא, אפ"ה דלג כדי לשמוע ולענות, הרי מבואר דכל השומע קולו החיוב מוטל עליו לענות כו', ע"ש. ועי' לקמן (סוף פרק ד').

ה. א. **התוס'** (ברכות ג) הביא בשם 'אומרים העולם', שלכך אומרים קדיש בלשון ארמית, לפי שתפלה נאה ושבח גדול היא, על כן נתקן בלשון תרגום, שלא יבינו המלאכים ויהיו מתקנאים בנו. וכתבו **התוס'** שאינו נראה, שהרי כמה תפלות יפות שהם בלשון עברי כו', ע"ש. אבל **האבודרהם** הוסיף על טעם הנ"ל, דלפי שבשעה שישראל' עונים איש"ר, הקב"ה נזכר לחרבן הבית וגלות ישראל', ואם יבינו זה מלאכי השרת, יקטרו עלינו, ע"כ תקנו אותו בלשון ארמית, ע"ש. וכ"כ **הטור** שהטעם מפני המלאכים שלא יתקנאו בנו, וגם שע"י הקב"ה נזכר לחורבן כו', וכביכול שיש דאגה לפניו, ואם יבינו המלאכים זה, יקטרו עלינו, ע"ש. ועי' **בב"ח** שמבאר דברי הטור, דלכך כתב הטור ב' טעמים א. משום קנאה וב. שלא יקטרו, דכל טעם לחוד אינו מספיק, דמשום קנאה לחוד, כיון שלא יגיע לנו שום רעה מקנאתם, מה אנו חוששים במה שיתקנאו בנו, ומשום

ד. "יתגדל" יזהר הש"ץ להדגיש ג' דיתגדל, דלא לשתמע יתקדל (תרגום של עורף קדל)^[1].

ה. "יתגדל ויתקדש" מנהגינו לומר שני הדלתין בצירי", וכן יתברך הרי"ש בצירי"^[1].

שהכעיס כלפי מעלה וגרם לשם הנכבד והנורא שיחלק, וכשרואין מלאכי השרת זה העצב, מזדעזזין ונרתעין ומתחלחלין ודוממין, כי אינם יודעים על מה אותו עצב בא כו', ואלו נאמר בלה"ק יהיו מבינים שהעצבון בא על מה שישרא' אומרין יתגדל כו', וכשיהיו מתחילים ישרא' הקדיש, יבלבלו אותו המלאכים ויעכבו אותו מלעלות למעלה, ולא יוכלו ישרא' לשבח שבח הגון ומעולה כראוי, ויהי' הקדיש בטל כו', ע"ש.

ו. כ"כ השל"ה (תמיד אות כ"א) ע"ש. והו"ד בא"ר (סק"א). וכ"כ הפמ"ג (מש"ז סק"א). וכ"כ היעב"ץ (בסידורו) שצריך להדגיש הג' יפה. וכ"כ בספר פלא יועץ (אמן) וז"ל, ביותר צריך ליזהר האומר קדיש שיאמר כתקונו, שאם יאמר יתקדל ויתגדש וכדו', שהוא מחרף ומגדף, כיצד יענו אחריו אמן, ונמצא שמלבד אשר ענוש יענש על היותו מחרף ומגדף כלפי מעלה, נוסף גם הוא ענוש יושט עליו על היותו גורם לבטל ענית אמנים, עכ"ל.

כתב האבודרהם, יתגדל ויתקדש על שם (יחזק' לה, כג) והתגדלתי והתקדשתי ונועדתי לעיני גוים רבים וידעו כי אני ה', האמור במלחמות גוג, שאז יתגדל שמו של הקב"ה, כמו שנאמר (עובדי' א, כא) ועלו מושיעים בהר ציון לשפוט את הר כו', וכתוב בתרי' (זכרי' יד, ד) ביום ההוא יהי' ה' אחד ושמו אחד. וכ"ה בשאר מפרשים. ועי' בפרישה (אות ו) שכתב דכיון שמיסוד על פי מקרא, הניחוהו בלשון הקודש. ועי' בכל בו.

ז. כתב הפמ"ג (שם) הדלית בצירי, כי הוא עברי, ובארמית בפתח, ע"ש. והו"ד במ"ב (סק"ב). וכ"כ האשל אברהם (בוטשאטש) וז"ל, הייתי רגיל עד כה לומר יתגדל בפתח, וכן ויתקדש, וכן סברתי שמצד שלשון מקרא לחוד ולשון חז"ל לחוד, וכעת הדרנא בי ואי"ה בל"נ אראה להרגיל את לשוני לומר יתגדל בצירי הדלית וכן ויתקדש, וכשאר לשונות דשם, ואין לנו להרבות שניים וחלוקים והפשרים, ואין ספק מוציא מידי ודאי שלשון פסוק הוא ודאי בצירי, ואין לנו לומר אולי לשון חז"ל בזה משונה, כיון שלא מצאנו רא"י מוכרחת לזה, ואדרבא שארי לשונות דשם מכריעים שלא לשנות, ומנהג קבוע ג"כ אין לנו בזה, כי יש אומרים בצירי וי"א בפתח, ונוטה שהאומרים בצירי דייקי ומכווני לנכון. וכ"כ במעשה רב (אות י"ד) ששני הדלתין בצירי, כדעת רש"י בלקוטי פרדס שהוא לשון עברי. וכ"כ בפתח השער (סעי' כ) דיאמר בצירי תחת הדלת, ע"ש. וכ"כ בדרכי חיים ושלום (אות ק"ט), וכתב דכן "יתברך" בצירי תחת הרי"ש. וכן מנהגינו. והיעב"ץ (בלוח אזו, ועי' במזיק) כתב אריכות בזה, ולדעתו צ"ל בפתח, וכן יתברך

מבינים בלשון ארמי, ידעו ויבינו הכל שעתיד השם להתגדל ולהתקדש לעיני עמים רבים, עכ"ל.

ג. הזוה"ק (שם) כתב הטעם, לפי שאנן בעינין למימר לי בלישנא דסטרא אחרא, ולאתבא בחילא תקיף איש"ר, בגין דיתבר חילא דסטרא אחרא כו', ובלישנא דא על כרחי' דסטרא אחרא אתכפיא ואתבר חילי, ע"ש. וכ"כ בשער הכוונות (ענין הקדיש) וזתו"ד, הנה הקדיש נתקן בלשון תרגום וכנז' בזה"ק כו', והענין הוא, שהתרגום הוא סוד אחוריים דקדושה, והוא קדושה ג"כ, אלא שהחיצונים יונקים משם, והקדיש נתקן להעלות את העולמות למעלה ממדרגתם, כגון העשי' ביצירה וכיוצא, ואנו מתיראים פן ח"ו ע"י עליית העולמות יעלו גם הקליפות עמהם ויתאחזו בהם ויניקו שפע מהם, ולכן נתקן בלשון תרגום דאיהו לישנא דלא משתמע למלאכין עלאין, והטעם הוא לפי שהם מצד הפנים, והם מדברים בלה"ק שהוא בחי' הפנים, אך הקליפות הם נאחזים באחוריים, והם מבינים בלשון תרגום שהוא אחוריים, ובהיותו אומרים השבח הגדול והקדוש הזה של הקדיש בלשון תרגום שהם מבינים אותו, אז הם נכנעים ואינם עולים למעלה, עכתו"ד. והו"ד בכה"ח (אות י"ב). וכ"כ הפמ"ג (מש"ז סק"א) וז"ל, תוכן כוונת הזוהר, כי מכריזים שילכו הכל לצד, כי המלך ה' צבאות יבוא, וצריך להכריז בלשונם, כי לשה"ק הוא קדוש וטהור, וארמית יש בו אחיזה לסט"א, ומכריזים בלשונם, עכ"ל. וכ"כ בסידור יעב"ץ (קדיש דרבנן לפני הודו) ע"ש.

ד. בספר תניא כתב הטעם, לפי שבימיהם גזרו אויביהם שלא יאמרו קדיש, והנהיגו לאומרו בלשון ארמי שלא יכירו בו, ואף שבטלה הגזירה, לא רצו להחזיר הדבר ליושנה, כדי שלא ישתכחו הניסים והנפלאות. והו"ד בא"ר (סק"ה).

ה. כתב הכל בו (שם, והוא קרוב לפי הראשון), יש נותנים טעם אחר, שמצינו באגדה לעתיד לבא יהיו הצדיקים גדולים מן המלאכים, ואנו מתפללין בקדיש שימהר הקץ שיתגדל השם ויתקדש, ואם נאמר אותו בלשון הקודש שיבינוהו המלאכים, אפשר שיקטרגו, כי ידעו כי ידל כבודם ויגדל כבוד הצדיקים עליהם, וכן הדין נותן כי המלאכים אין טבעם לעשות רק טוב, וכיון שכן אין להחזיק להם טובה אם לא יחטאו, אבל הצדיקים המתגברים על יצרם, נראה שעתידים לקבל שכר טוב מהם. והו"ד בא"ר (שם).

ו. עוד טעם כתב הכל בו (שם, והוא ג"כ קרוב לפי הראשון), לפי כששומע הקב"ה שישרא' מערימין להזכיר לפניו אותה שבועה שנשבע על עמלק לאבד זכרו כו', וע"כ רב העצב למעלה באותה שעה, לפי שמזכירין לפניו מעשה עמלק

ו. "שמי' רבא" יש מפרשים דשלש תיבות הן, שם י-ה רבא, ופירושו שאנו מתפללים על שם י-ה שאינו שלם עכשיו, שיתגדל ויתקדש ויחזור להיות שלם, והיינו לעת הגאולה^[ח]. ויש מפרשים כפשוטו שהוא תרגום של שמו הגדול^[ט].

כתב לומר בפתח, דלדעתו הוא ארמית, ולא לשון קודש. ועי' בליקוטי מהרי"ח שכתב, דעביד כמר עביד ודעביד כמר עביד, ע"ש.

ח. כן הביא התוס' (שם) בשם המחזור ויטרי, והתוס' בעצמם חולקים עליו, כדלקמן, ע"ש. והובא בטור בשם יש מפרשים. וכ"כ הכל בו (סי' ז) וז"ל, במלחמות גוג ומגוג אז יתגדל שמו של הקב"ה כו', כלומר אלו האותיות הקדש יתיחדו ויצטרפו, והוא השם הנחצה לשנים על השבועה שנשבע להלחם בעמלק, שנא' כי יד על כס י-ה, ה' לא נאמר, אלא י-ה, וכסא לא נאמר אלא כס, כלומר נשבע ה' בימינו ובכס שלו, שלעולם לא יתמלא שמו וכסאו, עד שינקם בעמלק, משל למלך שפדה את בנו מבית האסורים, והיה הולך אצל אביו, ובאמצע הדרך פגע בו ליסטים אחד ובוזהו והכה אותו מכת מרדות, עמד המלך והשליך חותם מידו, ונשבע שלעולם לא יתמלא בשמו ולא במלכותו עד שינקם מאותו צורר, ולאחר שיתנקם ממנו יתמלא שמו ומלכותו, כך נשבע הקב"ה שלעולם לא יתמלא שמו וכסאו עד שינקם מעמלק, ותפלה היא שאנו מתפללים על אותו השם שיתגדל, שבאותו גדול וקדוש תלוי גאולתנו וישועותינו, ככתוב ועלו מושיעים, ובאותו גדול וקדוש ימליך מלכותי כדכתי' והיתה לה' המלוכה, וזה פי' הדבר, יתגדל ויתקדש שמי' רבא כי שמו ה' ושם י-ה יתגדל בו-ה, וביום ההוא יהי' ה' אחד ושמו אחד שיתיחדו אלו האותיות כו', עכ"ל, ע"ש. וכ"כ האבודרהם בשם יש מפרשים, והוסיף רמז לזה בפסוק (תהלים קלב, ג) או"ה למושב לו, א' להשלים הכסא, ו"ו וה"א להשלים השם, והאבודרהם עצמו חולק על זה הפשט, כדלקמן. וכ"כ המטה משה (דיני קדיש). וכ"כ הלבוש, ולא הביא כלל מי שחולק בזה. ועי' בדברי חמודות (פ"ג אות ס"א). וכן קבלת האריז"ל (שער הכוונות ענין קדיש טו ע"ג) מסכים לפי זה, ע"ש. והו"ד ככה"ח (אות י"א).

כתב המטה משה (שם), הטעם בזה הוא על דרך שאמר הנביא (ישעי' נא, ב) הביטו אל אברהם אביכם ואל שרה תחוללכם כי אחד קראתיו, כי כמו שכל חלקי האיש לפי שהם מתייחסים כולם אל ענין אחד ואל תכלית אחד, חיבורן יחד נקרא אחד, על דרך אחד היה אברהם (יחזק' לג, כד), כן השני חלקים אלו שהם איש ואשה אחרת, שמשנים יסודר ענין אחד להשאיר המין ולכלכל הנהגת הבית, מה שא"א לזולת חיבורן, לזה נקראים אחד, וידוע כי כל זמן שזרעו של עשו קיים, אין האיש הוא ה' איש מלחמה נדווג באשתו כנסת ישראל, אלא כמו ארוס וארוסה כדאיתא במדרש (שמו"ד פט"ו, לא), משל למלך שקדש אשה וכתב לה מתנות מועטות, כיון שנשאה

כתב לה מתנות מרובות, כך בעוה"ז הקב"ה ארס את ישראל דכתי' (הושע ב, כא) וארשתיך לי לעולם ולא מסר לה אלא הלבנה בלבד שנאמר החדש הזה לכם, אבל לימות המשיח יהיו נשואים שנאמר (ישעי' נד, ה) כי בועליך עושיך ה' צבאות שמו, ובאותה שעה מוסר להם את הכל שנאמר (דני' יב, ג) והמשכילים יזהירו כזוהר הרקיע, ואם בהיותנו על אדמתנו על אדמת קודש הוא לא היה הזיווג יפה, אף כי בהיותנו על אדמת נכר שנתפרדה אשה מבעלה לגמרי, וידוע כי כל דבר שצריך חיבור כל זמן שאינו מחובר אינו אחד, כמו שאיש ואשה ע"י חיבורן וזיווגן יחד נקראים אחד וכשאינם בחיבור אינם נקראים אחד, כך השי"ת ב"ה כל זמן שאינו בזיווג עם כנסת ישראל לא נקרא אחד, וגם שמו שמורה על יחודו ועצמותו אינו אחד, ובמדרש הנעלם, דכר בלא נוקבא פלג גופא אקרי, ופלג לאו איהו חד, וכד אתחברון כחדא תרי פלגא אתעבדו חד גופא, וכדין אקרי חד, ורזא דמילתא כיון דכנס"י בגלותא וקב"ה סליק לעילא, זווגא אתפריש ולא אקרי חד, אימתי אקרי חד בשעתא דמטרוניתא אישתנחת גבי מלכא וישתכחון כחדא, הה"ד (עובדי' א, כא) והיתה לה' המלוכה מאן מלוכה דא כנסת ישראל דמלכו בה אתקשר כדין ביום ההוא יהי' ה' אחד ושמו אחד, הבט וראה ענין זה המאמר הנפלא מאד לענין כוונתנו כו', לכן מתפללין שיתגדל ויתקדש השם שהוא חסר בגלותינו, ומטעם זה אנו אומרים כשמתחיל ש"ץ קדיש, ועתה יגדל נא כח ה', ר"ל שיתמלא השם שהוא חסר עתה, ו"ה, וכסא שחסר א', וירושלם שחסר י', ואליה חסר ו', עולה כ"ה, וכולם יתמלאו לעתיד, וזה ועתה יגדל נא כ"ח ה', ע"ש.

כתב השל"ה (תולדות אדם, בית ה' בית דוד) וזתו"ד, אותיות י"ה משם יהו"ה, אשר ב"ה ה' צור עולמים, ר"ל ההיקף של עולם כו', ותכלית צור העולמים היה בשביל אדם לעבדה ולשמרה, אמנם כשקלקל דרכיו אז פגם באותיות ו"ה כו', ואין השם שלם כי אותיות ו"ה כביכול אחז בהם פגם כו', וכאשר יחזור העולם לקדמותו, אז יהי' השם שלם, ויתרון אור מכח החשך, ולעתיד יהי' הטוב בהחלט, ולא יהי' עוד שום פגם עולמית, ואותיות ו"ה יהיו כמו אותיות י"ה כו', ואז סוד השם שהוא יהו"ה, אז יתהווה בשם יהו"ה, כי ו"ה ג"כ י"ה, כך הבנתי מקבלת האלקי האריז"ל, ויהי' סדר המעלות כך, מתחילה יהי' השם שלם דהיינו יהו"ה, וע"ז רומז הפסוק והיה השם למלך על כל הארץ ביום ההוא יהי' השם אחד ושמו אחד, מתחילה יתגדל ויתקדש השם, זהו אותיות והיה, שהם אותיות יהו"ה, שיהי' השם שלם והכסא שלם, והם אותיות 'הוא' והסימן 'אוה'

ז. כשהש"ץ אומר "יתגדל ויתקדש שמי' רבא", עונין "אמן"^[א].

ח. "בעלמא די ברא כרעותיה"^[א] כו', ובנוסח ספרד מוסיפים "ויצמח פורקני' ויקרב משיחיה", ועונין "אמן"^[ב].

שאומרים בשבת ויו"ט בהוצאת ס"ת, שאומרים שם כרצונו וכרצון יראיו, וקאי על יתגדל ויתקדש. כתב **בפתח השער** (סעי' כ') אחר תיבת כרעותי' יפסיק קצת, משום דתיבות אלו קאי אלמעלה על יתגדל.

כתב **האר"ר** (סק"ה), בקיצור **של"ה** כתב, דצריך לומר 'די ברא' ב' תיבות, ע"ש, ולי נראה גם דיברא משמע הכי, מצינו בתרגום חקת (יט, טו), אשר אין, ותרגומו דלית, ופירושו בשתי תיבות, וכן בדוכתא טובא, אשר תעשה, דתעבד, וכן מבואר **בב"י** (אה"ע סי' קכ"ז) גבי גט, דיתבא, דתהויין, דתצביין, ומשום חומרא דגט נהגו קצת להחמיר, משא"כ הכא. ועי' בליקוטי **מהרי"ח** שכתב וז"ל, הנה נוסח **הרמב"ם**, והאבודרהם, והאר"ר, והמט"מ, והלבוש, וכ"כ בס' **הכוונות** בשם נוסח אשכנז, דברא כרעותי', אך נוסח דידן הוא בסידר **ר"ע**, והאר"ר, ור' קאפיל, ובסדר **היום**, ועי' בכתבי האריז"ל כוונה ע"ז, עכ"ל.

יב. כתב **האבודרהם**, ויצמח פורקני' תרגום מצמיח ישועה, ויבא קץ משיח', ר"ל ויחיש ביאת הגוא' כו', ע"ש. ובשער **הכוונות** כתב וז"ל, אח"כ יש עשר תיבות מן תיבת בעלמא עד תיבת משיח', ואלו הן כו', והרי בחינה שני' דעשרה אותיות המילוי (משם הוי"ה), ולכן צריך לחזור לענות אמן ג"כ פעם שנית, כדי לעשות הפרש שני כו', עכ"ל. ועי' **באשל אברהם** (בוטשאטש) שכתב וז"ל, במדינות אלו כעת נתפשט נוסח ספרד, נוהגים לומר אמן אחר האומרים ויצמח כו' משיח', וכמנהג עם בני שבספרד, עכ"ל. כתב בליקוטי **מהרי"ח** הנה בסידורי אשכנז ליתא ד' תיבות אלו כו', גם בסידר **ר"ע**, ובכל **בו**, וב**לבוש** ליתא, ונוסח האבודרהם ויצמח פורקני' ויבא קץ משיח', אך נוסח דידן הוא **ברמב"ם**, ובדברי **האריז"ל**, ועי' **בסדר היום** שבחול נוסחתו כנוסח דידן, ובשבת נוסחתו ויבא קץ משיח' כנוסח האבודרהם, וג"כ מוסיף שם ויפרוק עמי', וכתב קצת טעם למנהג זה, אך בכל הנסחאות אין חילוק בין שבת לחול, והנה המנהג כשאומר הש"ץ ויצמח פורקני' ויקרב משיח', עונין אמן, וברמב"ם ליתא, אך הוא בסדר היום, ובדברי האריז"ל. וכ"כ **הערוה"ש** (אות ו') דאחר ויקרב משיח' לפי מנהג הספרדים עונין אמן. ועי' בספר **מגיד מישרים להבי"י** (פ' תולדות) שכתב וז"ל, הלא לך למינדע מאי דאמר שלמה בחירי דאין לענות אמן אחר ויקרב משיחיה, לאו קושטא איהו, אלא צריך לענות אמן ה' זימנין כו', עכ"ל.

סיפר **כ"ק מרן אדמו"ר זצ"ל**, כי כאשר היה **הרה"ק מראפשיץ זצ"ל** עדיין ילד צעיר, היה לומד פעם עם אביו **הרה"ק רבי מענדל לינסקער זצ"ל** פי' ההגדה. וכשהגיעו

למושב לו, זהו והיה השם למלך וגו', ביום ההוא 'הוא' 'אוה' למושב לו, ואח"כ שמי' רבא מעילוי לעילוי יהי"ה יהו"ה, ר"ל אותיות יהו"ה יחזרו להיותן אותיות יהי"ה כו', עכתו"ד, ע"ש. ועי' בספה"ק **תפארת שלמה** (להושענא רבה ד"ה בגמ') שכתב, דזה הפי' (ב"מ כ.) יה"א מונח עד שיבא אליהו, יה"א אותיות י"ה משם הוי"ה, וא' מתיבת כס"א, כמ"ש כי יד על כ"ס י"ה כו'.

ט. כ"כ **התוס'** (שם) דמדקאמר הגמ' (ברכות ג.) יהא שמי' הגדול מבורך, משמע דתפלה אחת היא, ואינו ר"ל שיהא שמו גדול ושלם, אלא יהא שמו הגדול מבורך, ע"ש. וכ"כ **האבודרהם** שפי' הראשון אינו נכון בעיניו, כי שמי' רבא הוא תרגום של שמו הגדול, כי הקדיש נתקן בלשון תרגום בעבור עמי הארץ, ועוד כי בגמ' גורס בשעה שעונין אמן יהא שמו הגדול מבורך, ע"ש. וכ"כ **הטור** דבכל הספרים גרסינן כל העונה אמן יהא שמו הגדול מבורך, וזה ראי' לפי **ר"י** בתוס' שאינו אלא תרגום של שמו הגדול. וכ"כ **הב"ח** (אות ב') שמדברי התוס' והטור נראה שהם תופסים עיקר פי' ר"י.

י. כ"כ רבינו **סעדי'**. והו"ד **באבודרהם**. וכ"כ **הרמב"ם** (סדר התפלות). והו"ד **בב"י**. ובשו"ע לא הובא זה כלל. ועי' **במ"ב** (סק"ב) שכתב, שפלא על השו"ע שלא העתיק האמן הזה, אשר הוא מבואר ברמב"ם ובב"י. כתב **בשער הכוונות**, יתגדל ויתקדש שמי' רבא, הם ד' תיבות, כנגד בחינה הראשונה שהם ד' אותיות דהוי"ה פשוטה, ולכן בכאן צריך לענות אמן, כדי לעשות הפרש ראשון.

כתב **בפתח השער** (סעי' י"ט), כשעונה אמן לא יאמר במהירות, (מפני שנראה שדומה עליו כמשיא), ויאריך קצת באל"ף של אמן, (כי הוא בקמ"ץ גדול, המדקדקים), ולמשוך קצת בקול הברה, גם ימשוך קצת בקול הברה הנו"ן, וסך הכל יהי' כדי שיוכל לומר א-ל מלך נאמן, אבל יותר מהשיעור הנ"ל לא יאריך, לפי שאין קריאת התיבה נשמעת כשמאריך יותר מדאי, (שלי"ה, הובא בפוסקים) והמאריך באמן כדינו, הוא סגולה לאורך ימים ושנים בטובה. ש"ס, **זוה"ק**, והפוסקים.

יא. כתב **האבודרהם**, בעלמא דברא כרעותי', לפי שכשברא את העולם הזה לא היה שם עדיין עם מי יהי' נמלך, כי עדיין לא נבראו המלאכים עד יום שני, אבל כשרצה לברוא את האדם, נמלך עם המלאכים כו', וימליך מלכותי, כלומר שיראה מלכותו עלינו. ועי' **בערוה"ש** (אות ב') שהביא **מהגר"א** שכתב ב' פירושים על תיבת כרעותי' א. דקאי על תיבות בעלמא די ברא, דהיינו שברא העולם כרצונו, ב. דקאי על יתגדל ויתקדש, שזה יהי' כרצונו, וראי' לפי זה מנוסח, על הכל יתגדל ויתקדש

נמוקי הלכה | דיני קדיש

ט. "בחייכון וביומיכון כו' בעגלא ובזמן קריב, ואמרו אמין"^[ג]. אין להפסיק בין 'ובזמן קריב' או בין 'דאמירן בעלמא' ל'ואמרו אמין', ואם החזן מנגן הקדיש, אין להאריך בניגון בתיבות 'ואמרו אמין', כי הניגון הוא הפסק^[ד].

לנשמת המת, והוא אינו רוצה בזה, ולא ניחא לי' בתקנתו, מה גם שיש לו בנים אחרים שיאמרו קדיש, אמנם עובדא ידענא שכבוד דו"ז הגאון בעל ישועות יעקב סיפר, שאבי הרב מו"ה שמעון ז"ל החסיד מיערוסלאב בא לפני הרב בעל ישועות יעקב בהיותו עוד בבית חותנו, ואביו היה מתנגד גדול, ואמר שאינו רוצה שבנו יאמר קדיש עם ויצמח, ופסקו שלא יוכל למחות בידו, רק שיאמר קדיש בלא ויצמח, ע"כ סיפר, והטעם לא נודע לי, אך לפענ"ד הסברא, כיון שיש עוד בנים שיאמרו קדיש, והוא לא יאמר, אז יהי ח"ו שמץ פסול כו', עכ"ל, ע"ש.

יג. כתב האבודרהם, בחייכון וביומיכון וכו', ולפי שבזמן הגאולה לא ישארו כי אם אחד מעיר ושנים ממשפחה, אנו מתברכין כאן בחיים, וזה שאומר הכתוב (מלאכי ג, ב) ומי מכלכל את יום בואו ומי העומד בהראותו כי הוא כאש מצרף וכבורית מכבסים, והיינו דאמרינן (סנהדרין צח): ייתי ולא אחמיני' מרוב הצרות העתידות לבוא באותו זמן, ובאותו מלחמה תהי' מיתה לעמלק, וחיים ואורך ימים לישראל, ובוזה יהי' גדול ה', 'בעגלא' פירוש במהרה, כמו (סנהדרין נב) כי היכי דלשתריף בעגל, ואמרינן על המשיח דליתי בעגלא' ועונין הקהל, 'אמן יהא שמיי רבא' וכו'. ועי' בערוה"ש (אות ג) שכתב ז"ל, זהו תפלה שנזכה לראות זה בחיינו, וזה יהי' במהירות, שמפני שחבלי משיח קשים הם לסובלם, לזה אנו מתפללים שתהי' זה במהירות זמן כו', ובזמן קריב כלומר שיהי' במהירות ובזמן קרוב, עכ"ל. וברקני"ט (פ' בשלח) כתב דקאי על פרנסי ישראל' שלא ימותו מפני אחרים. וכעין זה כתב היעב"ץ (בסידור קדיש דרבנן) ע"ש. וכ"כ בפתח השער (סעי' ט"ז) דלפי שאין מלכות נוגעת בחברתה כמלא נימא, לכן כשאנו מבקשים על מלכות בית דוד, ראוי להתפלל על חיי דכל בית ישראל' ובכללן חכמיהם פרנסיהם, שיזכו עמנו יחד בביאת הגואל, שלא ידחו מפני פרנסי דור החדש. כתב בשער הכוונות, בחייכון וביומיכון הוא תפלה ואינה מכלל נוסח הענין.

יד. כתב המג"א (סי' קכ"ד סק"ד) בשם הגהות יש נוחלין, אם החזן מאריך בנגון של ואמרו אמין, יאמרו אמין מיד, כי הניגון הוא הפסק, וכתב המג"א דאע"ג שכתב התה"ד (סי' כ"ז) לענין ברכת כהנים, דאריכות הניגון הוא בכלל הברכה, מ"מ אם מאריך הרבה הוא הפסק, ע"ש. וכעין זה כתב הא"ר (סי' נ"ז אות א') ז"ל, אומר אני שיש למחות בחזן שמפסיק בין 'בעגלא ובזמן קריב' ובין 'ואמרו אמין', אלא יאמרנו בנשימה אחת, כי הקהל יתחילו אמין יש"ר קודם שאומר החזן ואמרו אמין, והוא שלא כדן, וכן מצאתי בספר המנהיג, ז"ל, הש"ץ אומר ואמרו אמין, ויענו הצבור אחריו אמין יהא שמיי רבא, על שם שנאמר

להקטע 'אדיר הוא', ששם אומרים על הקב"ה השבב' חסיד הוא', שאל הרה"ק מראפשיץ זצ"ל את אביו, 'אם כן שהקב"ה הוא חסיד? למה אינו אומר ויצמח פורקני' ויקרב משיחי?! הא חסידים אומרים ויצמח פורקני! ואם היה אומר כן, בודאי היה משיח כבר בא...' (גליון שערי ציון)

סיפר כ"ק מרן אדמו"ר זצ"ל, כי הרה"ק רבי שמעון מיעריסלוב זי"ע היה נכדו (בן בנו) של הרה"ק רבי קאפל מליקוב זצ"ל. בהיות כן היה שני בשני עם הרה"ק מלובלין זי"ע, כי אמו של הרבי מלובלין הרבנית מאטיל ע"ה היתה בתו של הרה"ק רבי קאפל. אף שנמנו בין נכדי הרה"ק רבי קאפל גדולי מאורי החסידים, היה רבי קאפל עצמו אשכנז, ולא התנהג בדרכי החסידות. גם אביו של הרה"ק רבי שמעון זי"ע, היה אשכנז מובהק, ומתנגד גדול לחסידים ומנהיגיהם. פעם אמר אל בנו רבי שמעון, שכבר היה מצעירותו אדוק מאוד בתורת החסידות, היתכן שחסידים מחפשים תמיד אמתלא שלא לומר תחנון, והרי תחנון היא תפלה קדושה, וצריכים להוריד דמעות באמירתה, ואיך מתחמקים ומונעים מלאומר. רבי שמעון לא השיב לאביו, רק שאל אותו, אבא, איך אומרים המתנגדים המשנה איזהו מקומן של זבחים בלי לשפוך דמעות, והרי מקשים קושיא חמורה, איזהו מקומן של זבחים, ואין לנו בית המקדש מקום שהקריבו ישראל קרבנות, ואין שופכים דמעות כמים, אתמהה... זמן מה קודם פטירת אביו, אמר לבנו רבי שמעון והזהירו שיאמרו קדיש אחר פטירתו לעילוי נשמתו, אבל לא יאמר 'ויצמח פורקניה'. הוא הזהיר אותו בתקיפות, שאם רוצה לומר ויצמח פורקניה, כמו שאומרים החסידים, מוטב שלא יאמר קדיש אחריו. כיון שהיה מוזהר ועומד מאביו ברגעיו אחרונים קודם פטירתו, לא היה רבי שמעון יכול להתחמק, ובעת כזה לא רצה לצערו ח"ו, הבטיח לאביו שיעשה כפקודתו, ולא יאמר ויצמח פורקני'. עד יום השלשים שמר פקודת אביו, ואמר קדיש בלא ויצמח פורקניה. אחר השלושים נזדמן לו להיות בלובלין, אמר לו הרה"ק מלובלין, אביך היה אצלי עתה, וביקש ממנו להודיעך, כי אביך נמצא עתה בעולם העליון, ובעולם האמת רואה שבאמת צריך לומר ויצמח פורקניה. והיה כשמוע רבי שמעון את דברי רבו, התחיל תיכף לומר ויצמח פורקניה. (גליון שערי ציון) בענין זה עי' בשו"ת שוא' ומשיב (מהד"ג ח"א סי' רנ"ט) שכתב ז"ל, בדבר שאלתו בא' שצוה קודם מותו לאחד מבניו שלא יאמר קדיש, מבואר בסי' שע"ו סעי' ד' דאינו מועיל אם האב מיחה שלא יאמר קדיש אחר אמו ע"ש, משמע שאם צוה שלא יאמר אחריו קדיש, הרשות בידו, שהקדיש הוא תקון

י. הקהל עונין "אמן, יהא שמי" רבא מברך לעלם ולעולמי עלמא יתברך"^[טז]. ודעת הגר"א שלא לומר רק עד אחר תיבת עלמיא בלבד^[טז].

וחימה, למה, לעשות נקמה באף וחימה ממי שמספר כו' בין אמן יהא שמי' רבא ליתברך, ומאחר שאסור לספר בין איש"ר ליתברך, משמע שצריך לומר יתברך כו', אח"כ מצאתי לה"ר יוסף גיקאטיליא ז"ל וז"ל, שאלת, מה שכתבו קצת פוסקים בענין קדיש שאין עונין אלא עד עלמיא ולא עוד, אם האמת אתם וראוי לעשות כך, או לא, מפני שיש אנשים אחרים שסומכים עלמיא ליתברך, איזה כת מאלו צודקת. תשובה, אוי להם הפתאים אשר עברו ונענשו, ודאי המפריד בין עלמיא ליתברך, כאלו הפריד וקצץ במקום דליכא קיצוץ, ואין צריך להפריד ח"ו אלא מחבר עלמיא ליתברך, עכת"ד, ע"ש. והו"ד במט"מ (דיני קדיש), וכתב שכ"כ הרבינו בחיי (שמות ב, כג) שצריך לחבר מלת עלמיא ליתברך, ואין להפסיק בהם כלל כו', ע"ש. וכ"כ המחבר (סעי' ג) וז"ל, העונים עד לעלם עלמיא בלבד, טועים הם, כי אסור להפריד בין עלמיא ליתברך, עכ"ל. וכ"כ הלבוש שלא יפסיקו בין לעלם ולעלמי עלמיא ויתברך, ויש בו סוד להמשיך השפע מה' עולמות, והבן. וכ"כ שארי אחרונים. ועי' בערוה"ש (אות ד) שכתב שרוב העולם תפסו לעיקר כהב"י, וכן המנהג. ועי' בדברי חמודות (ברכות פ"ב אות כ"ג) שכתב, דכשמפסיק בק"ש וברכותיהם, לא יאמר תיבת יתברך, אלא ישתוק דשומע כעונה. וכ"כ הח"א (כלל כ' ס' ד) ע"ש. אבל המג"א (ס' ס"ו סק"ו) כתב לומר גם תיבת יתברך, דהפליא בב"י מאוד בעונש המפסיק בין עלמיא ליתברך, ע"ש. וכ"כ הא"ר (ס' נ"ו סק"ח) ע"ש. וכ"כ השו"ע הרב (ס' ס"ו סעי' ה). וכ"כ הכה"ח (שם אות י"ז). ועי' בבה"ט (סק"ב), ובשע"ת (שם). כתב הדרישה (אות א'), נ"ל ליישב כשאומרים ולעלמי עלמיא, הוא ל"ד אותיות, כמנין "כחו", (שהרי אמרו בגמ' כל העונה אמן בכל כחו, לא בכל כח), ואפשר שמזה הטעם אומרים יתברך כו', ע"ש.

טז. כתב בביאור הגר"א (ס' נ"ו וס' ס"ז), כל הפוסקים כתבו לענות עד עלמיא בלבד, שיש בו כ"ח אותיות, וכ"כ הגאונים, וכ"כ הרמב"ם, ומהמדרש אין הראי' להיפך כדבריהם, דחשיב לה כבין הפרקים וכבין קדיש לברכו ובין ברכה לברכה, ולא אסר אלא שלא ידבר ביניהם, לפי שהיחיד עונה עד שם, ושומע משם ושותק, ורגילין לדבר ההדיוטות, ולכן לא אמר ממי שמספר קודם עלמיא ובמצע הברכה, וכן מה שכתב הר"י גיקאטיליא על פי הסוד, לא נהירא דלא עדיף מבין הפרקים שעל פי הסוד הן תכופות כידוע למבין שהן משולבות, ואין לך קיצוץ יותר משם, ואסר ג"כ במדרש, ואעפ"כ אין אומרים כאחד, וקל יותר מבמצע הפרק כו', וכן עיקר, ע"ש. וכ"כ במעשה רב (אות נ"ה) ע"ש. והו"ד במ"ב (סקס"ו), וכתב שאם יאמרו בשתי נשימות גם להגר"א שרי, (דומיא דתקיעות בס' תקצ"ב, דלכו"ע תקיעה ותרועה הוא שני דברים, ומ"מ אינו

גדלו לה' אתי, על כן אין ראוי להקדים לחזן, עכ"ל. וכ"כ הפמ"ג (ס' קכ"ד שם) ע"ש. וכ"כ המ"ב (ס' נ"ו סק"ב) ע"ש. וכ"כ הכה"ח (אות נ') ע"ש. כתב הסולת בלולה (הובא בכה"ח אות נ'), יש לגעור ולמנוע אותם המאריכין הרבה בניגונים במלת אמן, עד שלא קרב אות אחת לחברתה, ואז הקהל שוהין לענות אמן עד שתכלה אריכות הניגון, והוא בכלל אמן יתומה. ועי' בשו"ת תשובות והנהגות (ח"א ס' צ"א).

כתב הפמ"ג (שם) המאריך בסוף הברכה בניגון, יראה דאין לענות אמן כל זמן שלא סיים הברכה. וכ"כ בתשו' בית יעקב (ס' כ"ב) דבשבת ובימי נוראים וכיוצא שמאריך החזן בניגון בסיום הברכה, יש ליזהר שלא לענות אמן עד שישלים החזן כל הניגון, ואם לאו הוא אמן חטופה.

טו. כתב האבודרהם, קבלתי מרבותי שאין לענות אלא אמן יהא שמי' רבא מברך לעלם ולעלמי עלמיא בלבד, וכן נראה מדברי רבינו סעדי, וכן מצאתי כתוב בשם הרא"ש, והטעם כי יש עד עלמיא ז' תיבות וכ"ח אותיות, ומילת אמן אינה מן המנין, כי הוא עונה על מה שאומר ש"ץ יתגדל ויתקדש, ולפ"ז צ"ל ולעלם עלמיא, כדי שיהיו כ"ח אותיות כו', ותמצא כי אומר קדיש ז' פעמים ביום, וכן תמצא בקהלת ז' פסוקים מעת ללדת ועד ועת שלום, ובכל פסוק מהם ד' פעמים עת, ובכולם יש כ"ח עתים, כנגד שבעת ימי השבוע שיש בהם כ"ח עתים, כי ארבעה עתים משתנים בכל יום ולילה, מהבוקר עד חצי היום עת אחד, ומחצי היום עד הלילה עת שני, ומתחלת הלילה עד חצי עת שלישי, ומחצי הלילה עד הבוקר עת רביעי, וכנגד ז' כוכבי לכת, וכ"ח מחנות הלבנה, וכן תמצא בפסוק (משלי ג, יט) ה' בחכמה יסד ארץ, ז' תיבות וכ"ח אותיות, וכן בפסוק בראשית ברא אלקים, ז' תיבות וכ"ח אותיות, וכן בפסוק וידבר אלקים את כל הדברים האלה לאמר, ז' תיבות וכ"ח אותיות כו', ע"ש. וכ"כ הכלבו (ס' ז), וכתב שלזה רמזו באמרו, העונה אמן יהא שמי' רבא בכל 'כחו', לכיון בכ"ח אותיות, ע"ש. וכ"כ הטור ע"ש. וכן הביא הב"י, מרש"י, ורמב"ם. אבל הב"י כתב ע"ז וזתו"ד, לי נראה שאין לשנות ממטבע שטבעו חכמים בשביל שום דרשא, וכיון שקבלנו מקדמונינו לומר 'ולעלמי עלמיא', כל המשנה ידו על התחתונה, ושמעתי שיש מקיימים גירסת ולעלמי עלמיא עם מה שאמרו שצריך שלא יהיו יותר מכ"ח אותיות, ואומרים כי תיבת 'שמי' חסר יו"ד, כי כן הוא בדניא, להווי שמה די אלקא מברך מן עלמא ועד עלמא כו', וקשה לי לדברי האומרים שאין לענות אלא עד עלמיא, מדאיתא במדרש, אמר רבי אלעזר ברבי יוסי פעם אחת הייתי מהלך בדרך, ומצאתי אליהו זכור לטוב ועמו ד' אלפים גמלים טעונים, אמרתי לו מה אלו טעונים, אמר לי אף

יא. צריך להפסיק קצת בין אמן, ליהא שמי רבא, כי אמן קאי למעלה, ומן יהא שמי רבא מתחיל שבח חדש^[ז].

יב. לפירוש הראשון (לעיל סעי' ו') דשמי רבא שלש תיבות הן, שם י-ה רבא, הוה "מברך לעלם" וכו' תפלה אחרת, כלומר ומבורך לעולם הבא, ולפי"ז יכולין להפסיק בין רבא למברך, אבל בין שמי לרבא אין להפסיק, ולפירוש השני תפלה אחת היא, שיהא שמו הגדול מבורך, וא"כ אין להפסיק בין רבא למברך, ולהלכה אין להפסיק כלל^[יח].

יג. צריך לומר מברך, בקמ"ץ תחת הבי"ת, ובפת"ח תחת הרי"ש^[יט].

יד. יש לכוין היטב באמן יהא שמי רבא, שכל העונה אמן יהא שמי רבא בכל כח כוונתו, קורעין לו גזר דינו של שבעים שנה^[כ], ומובטח לו שהוא בן עולם הבא^[כא], וכאלו נעשה

שנזכה שיתגדל ויתקדש שמי רבא, ישאר מבורך לעד ולעומי עולמים, ולא כבית הראשון והשני שאח"כ עוד נתחלל שמו יתברך, אבל עתה ישאר לעד לעולם שמו הגדול מבורך, ויש גורסים ומבורך, וזהו לפי הי"א דשמי הם שני תיבות, והעיקר כפי הראשון, וזהו שכתב הרמ"א שלא יפסיק בין יש"ר למברך, וכן מוכח בסוכה (לט), ויראה לי דאין כונתו שלא להפסיק שיאמר בנשימה אחת, אלא כונתו שלא יהי' כהפסק ענין ויאמר אח"כ מברך, אלא שימשוך ביחד. וכ"כ **הבן איש חי** (פ' ויחי אות י"א) שימשוך מלת מברך עם מלת רבא.

יט. כ"כ **המג"א** (סק"ב) בשם **השל"ה**. וכ"כ **האר"י** (אות ה') וז"ל, כתב של"ה שצ"ל מברך בקמ"ץ, שהוא לשון תרגום, אבל מבורך הוא לשון הקודש, גם קבלתי תיבת לעלם נקוד שו"א תחת למ"ד, וקמ"ץ תחת עי"ן, ופת"ח תחת למ"ד, כי כן נקוד תיבת לעלם בתרגום של דניאל (ז, יח), עכ"ל. וכ"כ **הבה"ט** (סק"ב). וכ"כ **במעשה רב** (אות נ"ד) וז"ל, מברך הרי"ש בפתח, כי הוא פעול ללשון ארמי, ואם יאמר הרי"ש בצירי יהי' בינוני פועל ללשון עברי, ויהי' היפך המכוון, [כי צריך שיהי' הכוונה שהשי"ת הוא המבורך, ובלשון תרגום מברך הוא כמו מבורך בלה"ק, משא"כ אם אומר מברך הרי"ש בצירי יהי' פירושו מברך את אחרים, וזה אינו מהמכוון], עכ"ל.

כ. איתא בגמ' (שבת קי"ט): אריב"ל כל העונה אמן יש"ר מברך בכל כחו קורעין לו גזר דינו, שנאמר בפרוע פרעות בישרא' בהתנדב עם ברכו ה', מ"ט בפרוע פרעות (פי' ביטול פורעניות, רש"י, ועיי' מהרש"א), משום דברכו ה', רבי חייא בר אבא א"ר יוחנן אפילו יש בו שמץ של ע"ז מוחלין לו, כתיב הכא בפרוע פרעות, וכתוב התם כי פרוע הוא. וכ"כ **הרי"ף** (ברכות יג), ושם הגירסא קורעין לו גזר דינו של שבעים שנה. פי' **רש"י** (שבת שם) בכל כחו, בכל כוונתו. וכ"כ **התוס'** (שם) בפ"י הראשון. וכ"כ תלמידי **הרבינו יונה** (ברכות שם), וכתבו דמפני שיש בני אדם

אסור שם רק בנשימה אחת, שעה"צ אות ל"א), ובעיקר הענין יש מקומות חלוקין במנהגן בזה, ע"ש. וכ"כ **בפתח השער** (סעי' י"ג) דלדעת **היעב"ץ** והגר"א ז"ל אין לומר רק עד תיבת עלמיא בלבד, כי כאן הוא סיום השבח של איש"ר, ומיתברך ולהלן מתחיל פרק אחר, ואין לערבם בבת אחת. וכן מנהג ליטא. (שו"ת תשובות והנהגות ח"א סי' צ"א)

יז. כתב **השל"ה** (תמיד אות ל"ט) ההמוניים אומרים במרוצה אמן יהא שמי רבא, סומכים תיבת אמן ליהא שמי רבא, הם בלא דעת, כי אמן קאי למעלה, דהיינו שעונה אמן על מה שאמר הש"ץ יתגדל ויתקדש, ומן יהא שמי רבא מתחיל שבח חדש, ע"כ צריך להפסיק קצת בין אמן ליהא שמי רבא, וכן עושים ההמוניים באמן מודים אנחנו לך, וצריך להרגילם שיעשו הפסק, כי אמן הוא על ברכת רצה, ומודים היא תחילת ברכת הודאה. והו"ד **באר"י** (סק"ה). וכ"כ **הפמ"ג** (מש"ז סק"א). וכ"כ **המ"ב** (סק"ב). כתב **המקור חיים**, מזה תוכחת מוסר לחזני פולין, שאומרים בקול רם ובהברה אחת איש"ר, ומשם והלאה אומרים בנחת כו'.

יח. כתב **הדרכי משה** (אות א'), בהגהת **אשר"י** (ברכות פ"ג סי' י"ט) בשם **או"ז**, ולא יפסיק בין שמי לרבא, אבל בין רבא למברך לית לן בה, עכ"ל, ולי נראה דלפי ר"י אין להפסיק בין רבא למברך, דעיקר השבח הוא מבורך, לאפוקי לפי הראשון עיקר השבח הוא רבא. ו**ברמ"א** (סעי' א') כתב, שלא יפסיק בין יהא שמי רבא למברך. ועיי' **בב"ח** שכתב, דאין להפסיק כלל, אלא יאמר יהא שמי רבא מברך כו'. ועיי' **בט"ז** (סק"א). ועיי' **במג"א** (סק"ב) שכתב, שא"צ לאומרו בנשימה אחת כו'. וכ"כ **המ"ב** (סק"ג) דהיינו שלא יפסיק בשתיקה ביניהם, אבל א"צ לומר בנשימה אחת. ועיי' **בכה"ח** (אות י"א).

כתב **הערוה"ש** (אות ג'), עונים אמן יש"ר, כלומר הלואי שיהי' כן ששמו הגדול יתברך לעולם ולעלמי עלמיא, כלומר אחרי

שותף להקב"ה במעשה בראשית^[כב]. לכן יאמרנה בכל לב ונפש, ולא רק כמוציא בשפתיו ולבו בל עמו^[כג].

טו. ויש לענות אותו בקול רם, שקול זה שובר כל המקטרגים, ומבטל כל גזרות קשות^[כד]. ומ"מ לא יזעק בקולות גדולות, שלא יתלוצצו עליו בני אדם, ויגרום להם חטא^[כה], אלא יזדעזעו אבריו הפנימים^[כו].

לילך בדרך טובים, והנה אע"פ שעניית קדיש ואמן בלי כוונה גרע טובא מעניי' בכוונה, מ"מ אפילו אם אינו יודע לכיין לא יפחות מלענות, דהא פשיטא שהדברים עתיקים ועושים רושם למעלה, ע"ש.

כא. כן הוא בגמ' (ברכות נו) העונה יהא שמיי' רבא מברך מובטח לו שהוא בן העולם הבא. וכ"כ הכלבו ע"ש.

כב. כתב האבודרהם, יש עד עלמאי ז' תיבות וכ"ח אותיות כו', וכן תמצא בפסוק ה' בחכמה יסד ארץ ז' תיבות וכ"ח אותיות, וכן בפסוק בראשית ברא אלקים ז' תיבות וכ"ח אותיות כו', מכאן אמרו העונה אמן יהא שמיי' רבא בכל כחו כאלו נעשה שותף להקב"ה במעשה בראשית, ע"ש. וכ"כ הכלבו (סי' ז) ע"ש.

כג. כ"כ הח"א (כלל ל' סי' ד). וכ"כ המ"ב (סק"א). כתב הערוה"ש (אות ה'), הב"י כתב שיש לכיין בעניית הקדיש, כלומר שקדיש צריך כונה להבין מה שאומר, ולשום לב לתפלה הקדושה הלזו, ובלא כונה לאו כלום היא ומוטב שלא יאמרנה.

כד. כתבו התוס' (שבת שם), ור"י אומר דיש בפסיקתא במעשה דר' ישמעאל בן אלישע, דקאמר התם כשישראל נכנסים לבתי כנסיות ואומרים יהא שמיי' רבא מברך בקול רם, מבטלים גזירות קשות. והו"ד בב"י, וכתב דהכי איתא בספר הזוהר, ולא תבא בחילא תקיף אמן יש"ר כו', ע"ש. וכ"כ המחבר (שם) דיש לענות אותו בקול רם. ועי' בפמ"ג (מש"ז סק"א) שכתב, דהמחבר כתב ב' פירושים, או בכל כוונה או בקול רם, לכן יש לקיים שתיהן. וכ"כ הכה"ח (אות א'), ע"ש באריכות.

כה. כ"כ תלמידי הר"י (שם) ע"ש. והו"ד במג"א (סק"ג). ועי' בניירות שמשון. ועי' במקור חיים שהביא מציוני (פ' בשלח) שכתב וז"ל, אין דעתנו בכל כוחו לצעוק צעקה גדולה ומרה כאשר עושין טפשי עמנו כו', עכ"ל.

כו. כתב בקב הישר (פרק מ"ה) לא לחנם אמרו רז"ל העונה אמן יש"ר בכל כחו מצננין לו הגיהנם, ואין הדבר יוצא מידי פשוטו שצריך לומר איש"ר בכל כחו, ואין הפירוש להרים קול ביותר מדי, פן יתלוצצו המלעיגים, אלא הוא בכל כחו באיבריו, וכמו שכתב בזוהר (פ' פינחס) שצריך האדם לעורר כל איבריו בחילא תקיפא, וזוהר יתבר לבי' ואיתבר חילא דסט"א, ואף הרשעים מוצאין מנוחה ע"י ענית אמן יש"ר כו', ע"ש באריכות. וכ"כ בחסד לאלפים (סי' נ"ו אות א') עפ"י הזוה"ק ע"ש.

שאינ הכונה שלהם מתעוררת אלא ע"י הכח, אמר בכל כחו כו'. וכ"כ הטור דעונין הציבור בכוונה שלימה אמן יש"ר כו'. וכ"כ האבודרהם וז"ל, פי' בכל כוונתו, שלא יחשוב בדבר אחר, אלא שיהי' כל כחו שבגופו עמו כו', עכ"ל, ע"ש. וכ"כ הכלבו שישים כוונתו לכוון לענות אמן יהא שמיי' רבא. וכ"כ המחבר (סעי' א') דיש לכיין בעניית הקדיש.

כתב במעדני יו"ט (ברכות שם, על הרא"ש סי' כ') בגמ' לא גרס של שבעים שנה, אבל גירסת הרי"ף כך היא, ובפרק אין עומדין (דף ל"א) על היושב בתענית בשבת, פירש"י של שבעים שנה אפי' נגזר עליו מנעוריו ע"כ, ויש לדקדק כך מהכתוב דכתיב בפרוע פרעות סתמא אפי' מתחלת ימיו, ול"נ דפי' של שבעים שנה היינו כל ימי האדם אשר הוא חי, כמו שנא' ימי שנותינו בהם שבעים שנה, וקאמר שכל גזירות דינו של כל ימי חייו כולם בטלים וקרועים ממנו כו'.

כתב בחסד לאלפים (אות א') צריך ליזהר מאד מאד באומרו השבח הקדוש והנורא, לאומרו בתכלית כל דעתו וכוונתו, שלא יכנס במחשבתו שום מחשבה אחרת כלל וכלל, וכל הזהיר וזריז הנה שכרו אתו כמו שאמרו בגמ' כו', ומתוך השכר נבין כמה נחת רוח עושה ליוצרנו, אשרי ילוד אשה שיזכה לעשות נ"ר ליוצרנו כו', ועתה ראיתי בני עלי' והנם מועטים שמכוונים בכל הקדישים לענות איש"ר בכל כחו, או לנו מיום הדין, כי בהשתדלות מועט היינו יכולים לעשות נ"ר גדול ליוצרנו, ואין אנחנו חסים על כבוד קוננו להשתדל ברוב עוז ותעצומות לשבור כח הס"א אשר הגברנו בעוונותינו, ודיינו כי דלוננו מאוד ואין אנחנו יודעים לכיין בכוונות ועמקי סודות הקדיש, לפחות נשים לבנו לכיין פשוטן של דברים, וכללות הכוונה שימחה זכר עמלק ויהא שם י"ה רבא, וכל אדם אינו חייב אלא כשיעורו, וכיין שפעולת הקדיש בכללות הוא להעלות העולמות ולהכניע הקליפות, וידע נאמנה כי יש על כל אות ואות וכל תיבה ותיבה סודות נוראים, ובכל קדיש וקדיש כוונה מיוחדת, כמבואר בכתבי האריז"ל, ולבו יחיל בקרבו על מיעוט ערכו וקוצר השגתו כו', ואם לא יוכל לכיין לעולם, לא מפני זה יתייאש מלהיות משתדל לענות כתיקונו באיזה פעם כשיזכור, וכל ערום יעשה בדעת ויהיו הדברים האלה לזכרון בפיו ובשפתיו לפחות פעם אחת בחודש, ככה יעשה האיש הירא לכל מילי דאיסורי שאדם דש בעקביו ונעשו כהיתר, זכור יזכור חומר שבו כפעם בפעם, עד שירגיל

טז. יש אומרים שיזהר שלא יגבי' העונה קולו יותר מהאומר קדיש^[כז], ויש אומרים דרשאי להגבי' קצת קולו יותר מהמברך^[כח].

יז. יש נוהגין לומר מן איש"ר עד ואמרו אמן, וכ"ה דעת האריז"ל, וצריכין למהר לסיים קודם שיסיים החזן, כדי שיוכלו לענות אמן^[כט].

ואדרבה מצוה קא עביד להרים מכשול מאיסורא רבא דברכות לבטלה, ע"ש. והו"ד בארחות חיים (שם אות י"א). וכ"כ **המ"ב** (סי' קכ"ד סקמ"ז), **והכה"ח** (אות ס"ב).

כח. כתב הפמ"ג (מש"ז סק"א), עי' א"ר לא יגבי' קולו יותר מהמברך, ובגמ' אמן יש"ר בכל כחו ב' פירושים, ועל אמן בכל כחו (שבת שם) לא פירשו, כי יש לחלק בין אמן שבח דלא יגבי' יותר מהמברך, כדאמר (ברכות מה) גדלו לה' כו' ונרוממה שמו יחדיו, והיינו בשבח, משא"כ ברכה של בקשה ועונין אמן יש"ר, שאמן זה י"ל דמגבי' יותר רשאי, ובאמן יש"ר אמן על בקשה הוא שיהא זה בימינו מיד, ומ"מ סתם אמרו אמן יותר מהמברך. והו"ד בפתח השער (סעי' י"א), וכתב, וכן נוהגין, ע"ש. וכ"כ בהליכות שלמה (עמ' פ"א) ע"ש.

כתב האשל אברהם (בוטשאטש תניא סי' קכ"ד), בקדיש י"ל שרשאי להרים האמן, כיון דרבים אומרים עד ואמרו, גם שמרים נגד קולו של הש"י, מ"מ נגד העונים אין הרמת קול, ויכול להיות אמירתו על העונים.

כט. כתב האבודרהם, יש אנשים שעונין איש"ר עד ואמרו אמן, ואני קבלתי מרבתי שאין לענות אלא איש"ר כו'. ומהר"י אבוהב כתב, שיש אומרים שצריך לענות קדיש כ"ח תיבות, לקיים מה שנאמר כח מעשיו הגיד לעמו, וכ"ח תיבות יש מאיש"ר עד דאמירן בעלמא כו', ומאחר שיש מחלוקת בזה עד כמה מחוייב לענות, כשיפסיק בק"ש וברכותי לענות קדיש לא יענה אלא עד לעלמי עלמא כו', ע"ש. והו"ד בב"י.

והמג"א (סק"ט) כתב וז"ל, משמע בב"י דצריך לומר כל הנוסח עד דאמירן כ"ח תיבות, וכ"כ השל"ה, ול"נ מנהג קדמונים עיקר שהיו אומרים עד יתברך בלבד, דהא כתב הב"י בשם הרא"ש דצריך לשתוק ולכוון כשאומר החזן קדיש ואין לומר עמו, דהא קי"ל שומע כעונה, ובפרט כשהחזן אומר במהירות, יצטרך הוא למהר יותר לסיים קודם החזן, והמהירות מבטל הכוונה, לכן טוב לשמוע מהש"י, עכ"ל. וכ"כ השו"ע הרב (סעי' ז) ע"ש. ובשער הכוונות מבואר, דצריך לענות עד דאמירן בעלמא, מפני שצריך לענות כ"ח תיבות, כנגד בחינה שלישית של השם שהוא מילוי המילוי, וכתב דאם העונה מסיים לומר עד דאמירן בעלמא קודם שיאמר החזן שמי' דקודשא בריך הוא, צריך לענות כאן אמן, ע"ש. והו"ד בבה"ט (סק"ז). וכ"כ הבן איש חי (פ' שמות אות ו), וכתב דלדעת הארי"י צריך לענות עד דאמירן בעלמא אפילו בברכות ק"ש, ע"ש. וכ"כ הכה"ח (אות

כו. כ"כ בדברי המודות (ברכות שם אות ס"ב) ע"ש. והו"ד בא"ר (סק"ב) ע"ש. וכ"כ הח"א (שם) שלא יענה בקול גדול, שלא יגבי' קולו יותר מהאומר קדיש, כמו שאמרו (ברכות מה) דאין העונה אמן רשאי להגבי' קולו יותר מהמברך, [וכתב דמטעם זה יש להזהיר להקורא בספר תורה, שעונה אמן בקול, שלא יגבי' קולו יותר מהמברך. אבל האשל אברהם (בוטשאטש תניא סי' קכ"ד) כתב וז"ל, מ"מ נוהגים שהמקרא בתורה אומר אמן בקול רם כמו קול קריאתו וקורא אח"כ, נראה דהיינו מצד שבזה לא שייך חשש בלבול המברך עי"ז, כיון שיודע ששייך למה שקורא בקול רם, ועתה שתמיד עושים כן אין עוד חשש בלבול דעת המברך עי"ז, עכ"ל]. וכ"כ בחסד לאלפים (אות ד'), ובבן איש חי (פ' ויחי אות י"א). וכ"כ הכה"ח (אות ט"ו). ועי' במקור חיים שכתב דצל"ע בקדיש יתום שאומרים הילדים בקול נמוך מאד.

כתב החסד לאלפים (סי' קכ"ד אות ט'), צריך להתבונן בקולו של המברך, ולענות מידה כנגד מידה כו'. משמע שצריך שיהי' קולם שוה, ואף לא נמוך יותר מהמברך. אבל בספרו חודש האביב כתב, דאע"ג דמהאי קרא (ונרוממה שמו יחדיו) משמע נמי שלא ינמיך קולו מהמברך, מ"מ ע"כ לא אתא קרא אלא לאפוקי שלא יגבי', דאיכא טעם דמורה שהוא מקטני אמנה, וסובר שלא די בקולו של המברך. ועי' בקצוה"ש (סי' כ"ב סקט"ו) שכתב וז"ל, לכאן מפסוק זה יש למשמע ג"כ שעכ"פ צריך העונה להשוות קולו עם המברך, דהא כתיב יחדיו כו', וצ"ע שלא הזכירו הפוסקים מזה, עכ"ל.

כתב המג"א (סי' ק"א סק"ג), כתב הב"ח דיש לגעור בחזנים שמגביהין קולם ביותר ממה שצריך להשמיע לצבור כדי שיענו אמן יש"ר וברכו ואמנים, וכסבורים דשפיר עבדי, והיא עבירה חמורה, ע"כ, ואין דבריו מוכרחים, ע"ש. והו"ד בא"ר (שם סק"ה), וכתב וז"ל, וכן מט"ז (סק"א) משמע דמותר, גם הקשיתי באל"י זוטא הא קי"ל דמחוייבים לענות איש"ר בקול רם, ועוד קשה הא קי"ל העונה אמן לא יגבי' קולו מן המברך, וא"כ עכ"ח החזנים צריכין להגבי' קולם ביותר, ואף שכתב רבינו יונה דא"צ לתת קולות גדולות, היינו דפי' בכל כחו כוונתו, אבל אנו קי"ל כתוס' דבעינן נמי קול רם, ומשמע דפליגי, ומ"מ נ"ל אף דבעינן בקול רם מ"מ אפשר דמודים דא"צ קולות גדולות ולא פליגי כו', ע"ש.

כתב שו"ת לב חיים, מותר להעונה להגבי' קולו בעבור לעורר להציבור שיענו, היכא שהציבור מצומצם במנין,

יח. ויחזור הש"ץ ויאמר, "יהא שמי' רבא" בלחש, ותיכף ומיד יתחיל בקול רם לומר, "יתברך וישתבח" [ל] כו'.

יט. "יתברך וישתבח" [לא] וכו', שמונה מיני קלוסין הם, וצריך להאריך ולמשוך הקלוסין כדי ליפות השבח [לב].

כ. לא ידגיש ב' דיתברך, דלא לשתמע יתפרך, וכן יזהר לחתוך הה' דיתהלל, דלא לשתמע ח"ו ויתחלל [לג].

ליפות השבח, ובכל אלו השבחים אין בהם שום רמז על מה העצב בא למעלה, ואין שום בריאה יכולה להבחין בהם כי אם השם יתעלה, ולכך אנו אומרים אותו בלשון עברית, עכ"ל, ע"ש. והו"ד בא"ר (סק"א). והב"י הביא משבלי לקט שכתב, דיש בקדיש עשרה לשונות של שבה, עם תיבות יתגדל ויתקדש, והן כנגד עשרה מאמרות שבהן נברא העולם, ולזה אומרים 'בעלמא דברא כרעותי', ולפי שיו"ד דברות נכללין ביו"ד מאמרות, והיה הפסק בין שני דברות ראשונות לשמונה, ששני דברות נאמרו מפי הגבורה, ושמונה מפי משה, כך הפסיקו בקדיש בין שני שבחות יתגדל ויתקדש, לשמונה אחרים, ע"ש. וכ"כ המטה משה (אות ע"ה). ובראב"ן (סי' י"ב) כתב שיש ט"ו שבחות בקדיש, ע"ש.

בסידור **רב עמרם** כתוב לומר אמן אחר תיבת יתברך. וכ"כ **הרמב"ם** (סדר התפלות) דכשהוא אומר 'יתברך' כל העם עונים 'אמן'. וכתב **הטור** שלא נהגו עתה לומר אמן אחר יתברך. וכ"כ הפוסקים. ועי' **בערוה"ש** (אות ה') שכתב, דכ"ש לפי מנהגינו שעונים עד יתברך, ודאי לא שייך עניית אמן.

כתב **הטור**, בסידור **רב עמרם** כתוב לומר 'ישתבח ויתפאר כו' ויתעלה ויתקלס שמי" כו', וכתב דיש נוהגין שלא לאומרו, ונותנין טעם לדבריהם שחייב אדם לומר שבעה דברים בשבחו של הקב"ה כנגד שבעה רקיעים, וכיון שאמר יתברך ואלו הששה הרי שבעה, והאומרים יתקלס נותנין טעם לדבריהם כיון שהפסיק באמן דיתברך, צריך שיהו שבעה אחר האמן, ונהגו עתה לומר ויתהלל במקום ויתקלס, ע"ש. והב"י הביא משבלי הלקט שכתב וז"ל, מצאתי בשם **רבינו האי גאון** שהגון לומר ויתקלס, לפי שהקדיש נאמר על העתיד שיצא ה' ונלחם כו', ויתקלס הוא לשון זיון, וכובע נחשת (שמו"א א יז, לח) תרגומו קולסא דנחשא, ובשם **רבינו יהודא גאון** שאין אומרים ויתקלס, לפי שאנו מוצאים אותו בלשון גנאי, וכן מנהג פשוט אצלנו שאין אומרים אותו, עכ"ל. ועי' **במעשה רב** (אות נ"ד) שדעתו שאין לומר ויתהלל, והביא שם אריכות בזה.

לג. כ"כ השל"ה (תמיד אות כ"א) ע"ש. והו"ד בא"ר (סק"א).

כ"ט ול) ע"ש. ועי' בליקוטי **מהרי"ח** שכתב, ונהרא נהרא ופשטה. ועי' **בערוה"ש** (אות ד') שכתב וז"ל, יש שעונים עד דאמירן בעלמא, ורוב העולם עונים עד יתברך, מיהו כ"ז אם הש"ץ אומר מלה במלה במתינות, אבל כשאומר במהירות ועד שהעונה עונה עד יתברך עומד הש"ץ בסוף הקדיש, יאמר היחיד עד דאמירן בעלמא, וכן ראיתי נוהגים, עכ"ל.

כתב **האשל אברהם** (בוטשאטש) י"ל שאין לענות אמן רק על החזן ולא על סיום מאמר עד בעלמא מהיחידים, כי יוצאים יד"ח בשמיעה מהחזן, משא"כ ברוך ה' המבורך לעולם שמוטל על כל יחיד, אומרים אמן זה על זה היחידים המסיימים קודם על שבאחרונים, וכן בזימון אומרים אמן.

ל. כ"כ **הלבוש** (סעי' ג) ע"ש. ועי' בשו"ת **שבט הלוי** (ח"ט סי' רע"ו) שכתב וז"ל, הרבה נוהגים שהש"צ עצמו חוזר על יש"ר בקול רם, וכן אני נוהג כל ימי בהיותי פעם ש"ץ כו', עכ"ל. עי' בסידור **יעב"ץ** (קדיש דרבנן) שכתב, דאין לש"ץ להפסיק בין עלמאי ליתברך הפסק מורגש, ואעפ"כ יעשה שם קצת העמדה. ועי' **בשלחן הטהור** (סעי' א') שכתב, דהש"צ לא ימרה לומר וישתבח, עד שסיימו הקהל יתברך.

לא. כתב **האבודרהם**, יתברך על שם (ישעי' סה, טז) יתברך באלה-י אמן, וישתבח על שם (תהלים קו, מז) להשתבח בתהלתך, ויתפאר על שם (ישעי' מט, ג) ישרא' אשר בך אתפאר, ויתרומם ויתנשא על שם (שם לג, י) עתה ארומם עתה אנשא, וכתוב ויתרומם ויתנשא על כל אל, ועוד ויתנשא על שם והמתנשא לכל לראש, ויתהדר על שם (שם ד, לד) משבח ומרומם ומהדר למלך שמיא, ויתעלה על שם מאד נעלית על כל אלקים, ויתהלל על שם להתהלל עם נחלתך.

לב. כתב **האבודרהם**, אל יקשה בעיניך מה שתקנו לומר 'יתברך וישתבח ויתפאר' בלשון הקודש, כי השבח לא היו יכולים לשנותו ללשון תרגום. **והכל בו** כתב וז"ל, מיד חוזרין לומר השבח בלשון עברית, ואומרים יתברך וישתבח וכו', שמונה מיני קלוסין, ז' כנגד ז' רקיעים, והשמיני כנגד הרקיע אשר על ראשי החיות, וצריך להאריך ולמשוך הקלוסין כדי

כא. הש"ץ אומר "שמי" דקודשא ומפסיק^[לד], ועונין הקהל "ברוך הוא"^[לה]. ויש נוהגין שהש"ץ אומר, "שמי" דקודשא בריך הוא" ומפסיק, ועונין הקהל "אמן" או "ברוך הוא"^[לו].

כב. צריך להפסיק קצת בין בריך להוא, דלא לישתמע בריכו^[לז].

כג. "ברוך הוא לעילא מן כל ברכתא"^[לח] כו'. ובעשי"ת אומרים לעילא ולעילא, ואז אומרים מכל ברכתא ולא מן כל ברכתא^[לט].

וכן **הכה"ח** (אות כ"ט) הביא דברי האריז"ל, וכתב וז"ל, נמצינו למידיים שצריך לענות בקדיש חמשה אמנים, א. אחר שמי' רבא, ב. אחר ויקרב משיחי', ג. אחר ואמרו אמן, ד. אחר קוב"ה, וה. אחר בעלמא ואמרו אמן, וכ"כ בספר **נגיד ומצוה, שלמי ציבור, פתה"ד, ויפ"ל, עכ"ל, ע"ש**. וכ"כ **בדרכי חיים ושלום** (אות ק"ט), וכתב שהקהל לא יענו בריך הוא, כי אם לומר אמן. ועי' בליקוטי **מהרי"ח**. כתב בספר **פלא יועץ** (אמן) צריך לומר הקדיש בנחת, כדי שלא לגרום ביטול ענית אמן אחר שמי' דקודשא בריך הוא, שנמצא שחוטא אחד יאבד טובה הרבה.

לז. כ"כ **החסד לאלפים** (סי' נ"ה אות י"ד). וכ"כ **הכה"ח** (אות י"ד). **לח.** כתב **האבודרהם**, לעילא מכל ברכתא שירתא תושבחתא, כלומר למעלה מכל שירות ושבתות שאדם מהלל ומשבח למלך בשר ודם, יהיו שבחיו של הקב"ה, ונחמתא כלומר יתנחם בנחמת ציון יותר משאר נחמות של בני אדם, ומצאנו שהקב"ה מתנחם בנחמות, שנאמר (ישעי' לו, לה) וגנותי על העיר הזאת להושיעה למעני ולמען דוד עבדי, כיון שאמר למעני יראה שהוא מתנחם בנחמות, וגם על שם דאמרינן (ברכות ג.) בשעה שישראל נכנסים בבתי כנסיות ובבתי מדרשות ועונים אמן יהא שמו הגדול מבורך, הקב"ה מנענע ראשו ואומר אשרי המלך שמקלסין אותו בביתו כך אוי לו לאב שהגלה את בניו כו', ולפי שאין שמחה לפניו באותה שעה אלא כמו דאגה, אנו מתפללין שיתנחם בקרוב וימהר לגאלנו, דאמירן בעלמא כלומר, האמורות בעולם לבני אדם לשבחם בהם, ואמרו אמן על שם, ואמר כל העם אמן, ע"כ. כתב **הכלבו** (סי' ז) ד' מיני קילוסין כנגד ד' אותיות הוי"ה, עתה תבין מה לשון נחמה כלפי מעלה. ועי' **במו"ק**. ועי' **בערוה"ש** (אות ו) שכתב וז"ל, הך נחמתא צ"ב, ונ"ל דהכונה דהנה התנחומין שנחמו הנביאים ג"כ גדולות הן, ולזה אומרים שיהי' למעלה מנחמות הנביאים, וגם רז"ל (ברכות לה) אמרו כן, דכל הנביאים לא נתנבאו אלא לימות המשיח, אבל לעוה"ב עין לא ראתה וכו', עכ"ל. כתב **המג"א** (סק"ה) לא יפה עושין החונים שמנגנים בשבת לעילא מכל, ומפסיקין בין מכל לברכתא.

כתב **בליקוטי מהרי"ח**, לעילא מן כל ברכתא, כן הוא הנוסח **בבה"ט**, ובסידור ר' **קאפיל, ובמשנת חסידים**, והוא כדי שיהי' כ"ח תיבות מן יש"ר עד דאמירן בעלמא, וי"א לעילא מכל ברכתא, והוא נוסח ר' **ע**, והאבודרהם, ו**בטור**, ו**ברמ"א**, ו**בסדר**

לד. כתוב **באו"ז**, בענין הקדיש י"ל דקודשא, ולנוח שם באתנחתא, ואח"כ יאמר בריך הוא לעילא מכל ברכתא, אבל המפסיק אצל בריך הוא, ואח"כ מתחילין לעילא, טעות הוא בידם. וכ"כ **הרמ"א** (סעי' ב') שלא נהגו לומר אמן אחר בריך הוא, ולא יפסיק בין בריך הוא לעילא מכל ברכתא כו'. וכ"כ **השו"ע הרב** (סעי' ה') דבמדינות אלו אין מפסיקים כלל בין ב"ה ללעילא מן כל ברכתא, שסוברים דשמי' דקודשא הוא הפסק מאמר, וב"ה לעילא הוא ענין בפני עצמו, ע"ש. ועי' **באשל אברהם** (בוטשאטש).

כתב **הכל בו**, דקודשא בוי"ו, כי קודש עולה ת"י, שמקדש ראשון היה קיים ת"י שנים, ובו היה ברוך זה השם, והיו הכהנים קורים אותו וכתבו, ועכשיו אנו צריכים לנחמה לעילא.

לה. כתב **המג"א** (סק"ח), מה"ט נוהגין קצת לומר בקול רם עם החזן "ברוך הוא לעילא", כדי שידע שלא יפסיק, ע"ש. וכ"כ **הט"ז** (סק"ג), אבל כתב דזה ודאי חירוף הוא, דמשמע דהוא מתברך רק לעילא ולא לתתא ח"ו, אלא יש להם גם לומר מכל ברכתא ושירתא, ע"ש. וכעין זה כתב **האר"י** (סק"ז) ע"ש. וכ"כ **הפמ"ג** (שם) שלא יפסקו בין ב"ה ובין לעילא מכל עד ברכתא. וכ"כ **השו"ע הרב** (שם). ועי' בליקוטי **מהרי"ח** שכתב, דמזה נשתררב המנהג לומר בריך הוא לבד. וכ"כ **המ"ב** (סק"ג), ועי' שעה"צ אות ל') שמנהגינו לומר רק בריך הוא, ע"ש. ועי' בשו"ת **לבושי מרדכי** (ח"ב סי' י').

לו. כ"כ **רבינו סעדי**, שמי' דקודשא בריך הוא, עונין אמן. וכ"כ **הרמב"ם**. וכ"כ **האבודרהם**. וכ"כ **המחבר** (סעי' ב'). וכן כתב **בשער הכוונות**, דצריך לענות אמן אחר שמי' דקודשא בריך הוא, ע"ש. והו"ד **בשע"ת** (סק"ו) ע"ש. וכ"כ **בביאור הגר"א** וז"ל, **הרמ"א** מפרש דקודשא מסיים, וב"ה מתחיל ברכה אחרת, ודבריו צ"ע, דנראה דקב"ה קאי על שיי"ת, ולעילא מתחיל וקאי אלמעלה שאמר יתברך וכו', וכ"מ ברמב"ם ויש"ע שכתבו שאחר ב"ה עונין אמן כו', ושגגה היא, עכ"ל. וכ"כ **במעשה רב** (שם) דצ"ל קודשא ב"ה כאחד. וכ"כ **בשלחן הטהור** (סעי' ד', ובוד זהב אות ב') וז"ל, לא יפסיק חלילה בין דקודשא ובין בריך הוא, והמפריד עליו נאמר מפריד אלוף, כך הכריע **האריז"ל**, ובודאי אלו הי' **רבינו משה** (הרמ"א) רואה דבריו, היה כופף ראשו הק', שלא לכתוב להפריד בין קוב"ה חלילה וחלילה, ויזהר מאד, עכ"ל. וכ"כ **המ"ב** (סק"יג וי"ד), ולדעתו עונין "ברוך הוא", ע"ש.

פרק ב

חצי קדיש וקדיש שלם

קדיש תתקבל / קדיש דרבנן

א. אין אומרים "תתקבל צלותהון" אלא אחר תפלת שמו"ע^[מ]. ובימי הסליחות אומרים אותו גם אחר הסליחות^[מא]. בתשעה באב בשחרית, אין אומרים "תתקבל צלותהון" אחר תפלת י"ח, אבל במנחה אומרים אותו^[מב].

ובבעותי, ולכן סמכן זה לזה, קדם 'אבוהון די בשמיא', ואמרו אמון, לשון חכמים הוא, שאומר בכמה מקומות 'לפני אביהם שבשמים', ע"ל, ע"ש. כתב **הלבוש** (סי' נ"ה סעי' א', ובמנהגים בסוף הספר אות כ"ב) תתקבל צלותהון קאי דווקא אתפלת שמו"ע, דלעולם א"א תתקבל צלותהון אלא אחר שאמרו תפלת שמו"ע, ומה שאין אומרים בשחרית תתקבל מיד אחר תפלת י"ח, היינו משום דסדר קדושה בתר תפילה גרירא, שהיא מענין תפלה ושבה, ולכן ממתינין מלומר תתקבל עד אחר סדר קדושה, כדי שיהא חוזר גם על סדר הקדושה, לפיכך ביום שיש בו מוסף, אומרים קדיש שלם עם תתקבל מיד אחר תפלת שחרית, ואחר תפלת מוסף אומרים קדיש שלם עם תתקבל שנית על תפלת מוסף, שחוזר וקאי ג"כ על סדר קדושה. והו"ד **בט"ז** (סי' נ"ה סק"א) ע"ש. ועי' **בפמ"ג** (שם). ועי' בסי' תרצ"ג לענין מקרא מגילה.

כתב **הכל בו**, תתקבל צלותהון ובעותהון בלשון ארמי, שבעברי של קדיש אין בו שום תפלה, ואילו היינו אומרין תשמע תפלתם ובקשתם, יתמהו המלאכים ויאמרו 'וכי מה תפלה אלו מבקשין שתהי' נשמעת, והלא לא אמרי אלא שבה, יתברך וישתבח', לפיכך אנו אומרין בלשון ארמי כדי שלא ירגישו בדבר, ע"ש.

כתב **בפתח השער** (סעי' כ'), בקדיש דרבנן יאמר "מרן די בשמיא וארעא", אבל בקדיש עם תתקבל יאמר "אבוהון די בשמיא", ולא יאמר וארעא, כן הוא הנוסח בסידורים המדויקים, וכן עיקר. וכ"כ בליקוטי **מהרי"ח** ע"ש. ועי' **באשל אברהם** (בוטשאטש תנינא סי' קל"ב). ועי' **בדברי יחזקאל** החדש (עמ' שי"ט). ועי' **בדברי תורה** (ח"ה סי' ק"ב). ועי' **בדרכי חיים ושלום** (אות קי"ט) שכתב דגם בתתקבל אמר די בשמיא וארעא.

כתב בשו"ת **שבט הלוי** (ח"ח סי' כ"ה) אם טעה ש"צ, ואמר ליל שב"ק קדיש שלם לפני ברכת מגן אבות ואו"א רצה, אם צריך אח"כ עו"פ ק' שלם, לענ"ד דלא צריך.

מא. כתב **הלבוש** (סי' תקפ"א סעי' א'), אע"ג שבכל ימות השנה

היום, ובלבוש, ובמג"א, ועי' בסדר היום שלהשלים הכ"ח תיבות, י"א לעילא לעילא, ויש מכוונים להשלים בתיבות אמון, ושכן נוהגין, ע"ש. וכן **בדרכי חיים ושלום** (שם) כתב שנהג לומר כל השנה מכל ברכתא כמ"ש בסידור רב עמרם ועוד, ע"ש באריכות.

לט. כתב **המג"א** (סי' תקפ"ב סק"ד) בשם **מנהגים**, וכופלין לעילא בכל הקדישים שאומרים, ע"ש. והטעם כתב **הלבוש** (סעי' ח'), מפני שבימים הללו הוא מתעלה יותר כפול ומכופל מפי ברואיו, מפני שהוא יושב על כסא דין, והכל צריכין לשבחו ולפארו ולבקש רחמים על דינו. ועי' **בא"ר** (סקי"ח) שכתב דמשמע (מסדר היום, ומהרי"ל, ולבוש) דבשאר עשרת ימי תשובה אין כופלין, ע"ש. אבל **המטה אפרים** (סעי' א') כתב, דבכל הקדישים שאומרים בין ר"ה ליוה"כ, כופלין לעילא בקדיש אפילו בקדיש יתום, וכתב דבכל השנה שאין כופלין אומרים לעילא מן כל ברכתא, כדי להשלים כ"ח תיבות בקדיש, ומן ר"ה עד אחר יוה"כ שכופלין לעילא, אין לומר מן כל ברכתא רק מכל ברכתא. וכ"כ **בשעת** (סי' נ"ו). וכ"כ בליקוטי **מהרי"ח** שמנהגינו לכפול בכל עשית, ע"ש. וכ"כ שארי אחרונים.

כתב **המטה אפרים** (שם), בספר **תשובה מאהבה** (ח"ב סי' רע"ג) כתוב, שמצא בכל הנסחאות הישנות לומר לעילא לעילא בלא וא"ו קודם לעילא השני, ע"ש. ועי' בליקוטי **מהרי"ח** שכתב וזתו"ד, אני בעניי לא ראיתי בשום אחד מהנוסחאות הישנות לומר בלא וא"ו, ואדרבא **בסדר היום** כתב בוא"ו, ו**במהרי"ח** כתב ג"כ בוא"ו כו', עכתו"ד.

מ. כתב **הרמב"ם** (אהבה, סדר התפלות), כל קדיש שאומר ש"ץ אחר שגומר התפלה, שאינו אומר אחריו כלום, אלא כל העם שומעין אותו ויוצאין ונפטרין, נהגו העם כולם להוסיף בסופו נוסח זה, 'תתקבל צלותהון כו', יהא שלמא רבה כו', עושה שלום כו', ע"ש. וכ"כ **האבודרהם** (שחרית של חול, וחנוכה) וז"ל, כשאומר קדיש אחר סידור כל תפלה, מוסיפין בסופו תתקבל 'צלותהון ובעותהון' דכל ישראל, על שם אשר לקחתי מיד האמורי בחרבי ובקשתי, ומתרגמינן בתרגום ירושלמי 'בצלתי

נמוקי הלכה | דיני קדיש

ב. אחר פסוקים של תנ"ך, אומרים "קדיש שלם" אבל בלא הפיסקא תתקבל, וצריך לומר לפחות שלש פסוקים^[מג]. וקדיש אחר אמירת תהלים הוא מבטל הקטרוגים ומגן ממלאכי חבלה^[מד].

ג. אין אומרים "קדיש דרבנן" כי אם על תורה שבעל פה, ולא אחר פסוקים^[מה], ויש אומרים שאין אומרים אותו אלא על האגדה, שהיא דרשת הפסוק^[מו], וכן מנהג כל ישראל לומר אחר

(סוטה מט.), מה שדקדק הרמב"ם לומר בת"ת שעל פה, היינו משום שלא תיקנו קדיש דרבנן על קריאת הפסוקים לבד כמו שהם כתובים בתורה שבכתב, אלא דוקא על דרשא, ואין דרשא אלא בתורה שעל פה, ואולי מש"ה נקרא קדיש דרבנן, כלומר קדיש שעל ת"ת דרבנן דהיינו שעל פה, לאפוקי קדיש יתום רגילין לומר על קריאת הפסוקים לבד, כמו אחר תהלים ושיר היחוד ותפלה, ויותר נ"ל דלהכי נקרא קדיש דרבנן, לפי שכל עצמו ועיקר קדיש זה הוא תחנה ובקשה על רבנן, כמפורש בנוסח קדיש זה, אבל אין לפרש דלהכי נקרא קדיש דרבנן מפני שהוא תקון הרבה חכמים כל אחד הוסיף על שלפניו, דהא ליתא שלא מצינו זה אלא דוקא במודים דרבנן, אבל לא בקדיש דרבנן. וכ"כ הא"ר (סי קנ"ה סק"א).

כתב **האבודרהם**, כשאומר קדיש אחר קריאת תלמוד או מדרש, אומר במקום תתקבל צלותהון, 'על ישראל' ועל רבנן ועל תלמידיהון ועל תלמידי תלמידיהון, על שם לא ימוש 'מפיך ומפי זרעך ומפי זרע זרעך, וגו', דעסקין באורייתא קדישתא, על שם והגית בו יומם ולילה, ורוב שלוחי ציבור אומרים באורייתא קדישא, וטעות הוא, דאורייתא היא לשון נקיבה, וקדישא לשון זכר, ולכן צ"ל קדישתא, 'די באתרא הדין ודי בכל אתר ואתר', אינו חוזר על התורה, אלא על החכמים שזכר, וכן הוא שיעורו על ישראל' ועל רבנן די באתרא הדין כו', יהא 'חנא וחסדא' על שם ותשא 'חן וחסד' לפניו, 'ורחמי על שם 'רחם ארחמנו', מן קדם מרי 'שמיא וארעא' ואמרו אמן, על שם בה' אלקי השמים ואלקי הארץ.

כתב **האשל אברהם** (בוטשאטש, סי קל"ב דיני קדיש), נוסח קדיש דרבנן, נראה שנכון לומר 'לנא ולהון', וכן הוא עדיף מנוסח 'להון ולכון', כי גם שהמתפלל בעד חבריו הוא נענה תחילה, מ"מ לא יתיצבו הוללים לנגד השי"ת, וצריך להיות פיו ולבו שוים, והרי ידוע שכל אחד ואחד מבקש עבור עצמו קודם מעבור זולתו, וכן הוא על פי התורה חייך קודמים, ובפרט כשכולל את עצמו עם צבור פשיטא שנכון להקדים מאי דקמי, ולשון לכון איננו נכון, שהרי זה כמוציא את עצמו מהכלל בזה, ומדוע לא יכלול גם את עצמו לטובה בזה, וגם אם הוא עם הארץ גמור, מ"מ יכול לקבל על עצמו שיהי מעכשיו בגדר תלמידי תלמידי רבנן, ולשאול תמיד הנהגות טובות מהם, ולהיות טפל להם, כמצוות הדביקות שנצטוונו, כידוע. וכ"כ **בחסד לאלפים** (סי נ"ה אות י"ד) ע"ש. וכ"כ **בהליכות שלמה** (עמי ע"ח).

א"א תתקבל אלא אחר תפלת י"ח, שכן הוא משמעות לשון צלותהון שפירושו תפלה, וסתם תפלה ר"ל תפלת י"ח, שאני סדר הסליחות שנתקנו כולם על סדר התפלה של כל היום, כי הפסוקים שקודם הסליחות הם כנגד פסוקי דזמרה, והסליחות עם הי"ג מדות שאומרים בין כל אחת ואחת הם במקום תפלת י"ח, שעיקר התפלה הוא י"ג מדות, ואח"כ נופלין על פניהם כמו אחר כל התפילות, ומסיימין ואנחנו לא נדע, לכך אומרים אחריהם קדיש שלם עם תתקבל, כמו אחר גמר כל תפלות השנה. והו"ד בשארי אחרונים.

מב. כתב הלבוש (סי תקנ"ט סעי' ב') בט' באב אחר תפלת י"ח במעריב אומר קדיש שלם עם תתקבל, וקורא איכה כו', ואח"כ אומר סדר קדושה כו', ואומר קדיש בלא תתקבל, שאין אומרים תתקבל אלא אחר שאמרו תפלת י"ח, ועוד כיון שאמרו כבר באיכה (ג, ה) 'סתם תפילתי, איך יאמרו תתקבל והיא נסתמה, ומה"ט א"א אותו גם למחר אחר תפילת י"ח, עד למנחה שאומרים אותו כיון שאמרו נחמה נחם בבונה ירושלים כו', ע"ש. והו"ד **בט"ז** (שם סק"ב).

ע"י בשו"ת **מהר"ם שיק** (יו"ד סי' ש"ע) מש"כ אודות מנהג איזה מקומות שלא לומר תתקבל צלותהון בבית האבל כו'.

מג. כ"כ הפמ"ג (סי נ"ד א"א סק"ג) ע"ש. והו"ד **במ"ב** (סק"ט). וכ"כ **הקצה"ש** (סי ט"ז סעי' ב'), וכתב דלכן אומרים ק"י אחר שיר של יום, ואחר עלינו, ולא קדיש דרבנן, ע"ש. כתב **הברכי"י** (סי נ"ה אות ב'), **בארחות חיים** כתב משם **הר"ם** שאין אומרים קדיש על פסוקי תורה, שאין צריכין חזוק, ואשרי עשאוהו כתפלה שהיא מד"ס ע"ש, ומדברי **הרמב"ם** (בתשו' פאר הדור סי' ק"ל) מוכח איפכא, גם **הראב"ד** כתב דאחר מזמור אומרים קדיש, וכן נהגו.

מד. כ"כ החיד"א (בעבוה"ק קשר גדול סי' ח' אות ד', ובברכי"י יו"ד סי' שע"ז) ע"ש. וכ"כ **באלף המגן** (סי תקפ"א סקט"ז) בשם ספרים, שאין לך דבר להגין מפני המזיקין כאמירת קדיש על תהלים, ע"ש. וכ"כ **במשמרת שלום** (הל' שמחות אות מ"א). וע"י **בכה"ח** (סי נ"ה אות ד') שכתב, דהעם נהגו לומר אחר תורה שבכתב, ותשועת צדיקים מה' וגו', ואומרים קדיש.

מה. כתב הרמב"ם (אהבה סדר התפלות) כל עשרה מישראל או יתר שהיו עוסקין בתלמוד תורה שבעל פה, ואפילו במדרשות או בהגדות, כשהן מסיימין אומר אחד קדיש בנוסח זה כו', 'על רבנן ועל תלמידיהון' כו', וזה הוא הנקרא 'קדיש דרבנן', ע"ש. והו"ד **במג"א** (סי נ"ד סק"ג) ע"ש. כתב בספר **באר שבע**

לימוד תורה שבעל פה, 'רבי חנניא בן עקשיא אומר' וכו', כדי שיהא נחשב קדיש על האגדה, ולכן נוהגין לומר אחר פרקי אבות אגדת ר"ח בן עקשיא' כו', ואחר פיטום הקטורת אומרים אגדת 'אמר רבי אלעזר א"ר חנינא תלמידי חכמים' כו', אבל אחר איזהו מקומן די בסיום תפלת 'יה"ר'^[מז]. ויש לזוהר כשאומר ר"ח בן עקשיא' אחר תורה שבע"פ, לאמרו בשמחת הלב ובהתלהבות^[מח].

לפרושי איהא שמ"י דאגדתא, משמע דאומרים קדיש על שאר תורה שבע"פ, אלא דקדיש דאגדה גדלה מעלתו דקאים עלמא, ונראה הטעם דכיון דאגדה מושכת לבו של אדם, ישמח ישראל, וכי ענין גברי יהא שמ"י רבא מתוך שמחה של מצוה, ניחא למרייהו וקאים עלמא, ומהך טעמא נהגו לומר [בשלהי שמעתתא] 'רבי חנניא בן עקשיא' בעבור ישמח העם, שהיא אגדה זכות ישראל, ואומרים קדיש דליהוי בסוג יהא שמ"י דאגדתא, וזוהו מנהג ולא מן הדין, והיינו דקאמר הרמב"ם בפ"י המשנה (בפנינו הוא רש"י) נהגו כו', עכ"ל. וכ"כ השו"ע הרב (סי' נ"ד סעי' ד'), וכתב דאחר איזהו מקומן די בסיום תפלת יהי רצון. וכ"כ בשלחן שלמה. וכ"כ המ"ב (סי' נ"ד סק"ט) ע"ש. וכ"כ בזכרון מנחם (על ליקוטי מהרי"ח), וכתב דבשער הכולל לסיודור הרב, כתב הטעם דסגי בתפלת יהי רצון, לפי דבפע"ח ובמשנת חסידים לא נמצא כלל לומר היהי רצון, ואפ"ה כתבו לומר קדיש, לפי שהוא מחלק התפלה.

כתב בבאר שבע (שם), הא דכתב הרמב"ם (לפנינו הוא רש"י) בסוף אבות, שאין אומרים קדיש על המשנה אלא על האגדה, קשה לי, שהרי ר"ח בן עקשיא משנה הוא בסוף מכות, וכי תימא כיון שלא נזכר בה שום דין, הלכך אע"פ שהוא משנה אינו קרוי משנה אלא אגדה, א"כ קשה שהרי גם בפרקים לא נזכר בהם שום דין, א"כ למה לא יאמרו קדיש דרבנן על סיום הפרקים בלי ר"ח בן עקשיא, ולולא דמסתפינא מחבראי הייתי אומר, שאין זה מדברי הרמב"ם ז"ל כלל, אלא איזה תלמיד טועה ומשובש כתב כן בגליון. ועי' בקצוה"ש (סי' ט"ז בדה"ש סק"ג).

כתב בהליכות שלמה (עמ' ע"ח) אם התפלל רבינו במקום שאין הצבור מקפידים לומר פ' קרבנות וברייתא דר' ישמעאל, לא היה אומר קדיש דרבנן, אלא המתין עד אחר מזמור שיר, ואז אמר את הקדיש.

מח. כתב בחסד לאלפים (סי' נ"ה אות ט') נהגו לומר [בשלהי שמעתתא] 'רבי חנניא בן עקשיא', בעבור ישמח העם כמ"ש הברכ"י, וכבר כל ישראל אומרים רבי חנניא בן עקשיא, אבל אין איש שם על לב לשמוח, ואחר כוונת הלב הן הדברים, וכי יתן איש אל לבו ג"כ לדברי הקדיש, א"א שלא לשמוח, כי מה אנו ומה חיינו ומה טוב חלקנו, גם על ידינו יתגדל ויתקדש ויתרום ויתנשא כו' שמ"י דקודשא בריך הוא, והן בכלל יכנע לבבו כי דלונו מאוד, ואין אתנו יודע לכוין בכוונת הראויות

כתב בהליכות שלמה (שם) בקדיש דרבנן אמר כנהוג באתרא קדישא הדין, וכן הורה לשואלים, לומר כן בכל ארץ הקודש, ובפרט בירושלים.

כתב בליקוטי מהרי"ח, יש אומרים ומזונא רויחא וסייעתא דשמיא, וכן היה נוהג הרה"ק מזידיטשוב זצללה"ה, וסמך לנוסחא זו מרמב"ם שנוסחתו ג"כ וסייעתא ע"ש, אך בלאו הכי הוא היה כדאי לעצמו, והיכי דנהוג נהוג.

מו. כ"כ בליקוטי פרדס (לרש"י, והובא במג"א שם) וז"ל, כשהצבור אומרים פסוק או משנה, צ"ל קדיש, לפיכך אומרים קדיש אחר פסוקי דזמרה, ואף אחר משנה כגון במה מדליקין, ואומר בסיומן אר"א אר"ח, שאין מקדשין אלא בסיום הפסוק או דרשת הפסוק, עכ"ל. וכ"כ רש"י בסוף פרק קנין תורה, שנדפס שם ר"ח בן עקשיא אומר כו', וז"ל, לא אמר למילתי גבי מס' אבות אלא במס' מכות באלו הן הלוקין, ולפי שיש בה סיום נאה, נהגו כל העם לאמרה בסוף כל פרק ופרק, לפי שאין אומרים קדיש על המשנה אלא על האגדה, דאמר מר (סוטה מט.) עולם אמאי קא מיקיים, אקדושה דסידרא, ויהא שמ"י רבא דאגדתא, עכ"ל. ועי' בהגהות הגר"ב פ.

כתב בבאר שבע (סוטה שם), לכאו' היה נ"ל דנקט 'אגדתא' דוקא, לאפוקי על שמעתתא, דהיינו הלכות דינין ואיסור והיתר וטומאה וטהרה, א"א קדיש דרבנן כיון שאין נקבצין כל העם אפילו עמי הארץ לשמוע דרשא בשמעתא כמו באגדתא, כדאיתא לעיל בפרק אלו נאמרין (מ.) רבי אבהו דרש באגדתא, רבי חייא בר אבא דרש בשמעתא, שבקוה כו"ע לרבי חייא בר אבא ואזול לגבי דרבי אבהו כו', וכל עצמו לא אמר ואלא עלמא אמאי קא מקיים איהא שמ"י רבא, אלא משום כיון שנוהג בכל ישראל בתלמידים ובעמי הארץ, ויש כאן שתים תורה וקידוש השם, והוי דומיא לקדושה דסידרא שכל ישראל שוים בו, דאפילו עמי הארץ מבינים אותו, ולכן הוא חביב כדפירש"י.

מז. כתב המג"א (שם), מנהג כל ישראל לומר אחר פרקים ואין כאלקינו ובמה מדליקין, הגדת אר"א כו', א"כ גם כשלומדין משניות י"ל הגדה אחריו, כדי לומר קדיש כו', ע"ש. וכ"כ הפמ"ג דלאחר הגדה קדיש דרבנן, ואחר הלכה יאמרו ר"ח בן עקשיא. וכ"כ הברכ"י (סי' נ"ה אות א') וז"ל, אפשר לומר דודאי מן הדין יש לומר קדיש על כל תורה שבע"פ, וכן מוכח קצת ממאי דאמרינן שיהא שמ"י רבא דאגדתא, דמדאיצטריך

ד. אמרו חז"ל (סוטה מט.) "דקאים עלמא איהא שמיי רבא דאגדתא", וכיון שהוא מעמיד את העולם, הירא את דבר ה' יחזר אחריו לשמעו ולענות עליו אמן בכל כחו^[מט], וצריך ליהרהר הרבה שבזמן שמתחילין לומר יתגדל, יפנה כל אחד לבו מכל עסקיו, ולא ילמוד באותו זמן, כי זמן תורה לחוד וזמן תפלה וקדושה לחוד^[נ].

ה. נוהגין שאבל אומר קדיש דרבנן אחר הדרשה, ואם אין שם אבל יאמר מי שאין לו אב או אם^[נא].

ו. בין אחר התפלה ובין אחר קריאת פסוקים או אגדה, אומרים 'יהא שלמא רבא כו', ועושה שלום^[נב] כו'.

נ. כתב בסדר היום (סדר הלומד ומלמד וקדיש דרבנן), אחר הלימוד יאמר קדיש דרבנן, ונקרא קדיש דאגדתא, והוא אחד מהדברים שהעולם מתקיים עליהם, כמו שאמרו בגמ' כו', לכן צריך שיענו אמן יהא שמיי רבא בכוונה, כי אין לו להקב"ה בעולמו אלא ד"א של הלכה, וכשאומרים קדיש על הלומד, ועונין אמן כראוי בכוונה עצומה, יתברך ויתעלה מתקדש, וכביכול מנענע בראשו ואומר אוי לבנים שגלו מעל שלחן אביהם, ולזה צריך ליהרהר הרבה שבזמן שפותחין ביתגדל, יפנה לבו כל אחד מהחברים מכל עסקיו כו', ועבירה היא בידו אם מבטל קדושת ה' על למודו כו', ע"ש. והו"ד בא"ר (סי' קנ"ה סק"א).

נא. הנה מעיקר הדין יכול כל אדם לומר קדיש דרבנן, וכ"כ בספר **אבן שוהם** (סי' כ', הובא בפ"ת יו"ד סי' שע"ו סק"ד) דקדיש דרבנן יכול לומר אף מי שיש לו אב ואם, כמו פריסת שמע. ולכאוף הכל תלוי בהקפדת האבות, ובקדיש דרבנן ודאי שאין מקפידין. וכ"כ **בקצה המטה** (סי' תר"ב סק"ו) ע"ש. וכ"כ **בזכרון מנחם** (על ליקוטי מהרי"ח). אבל **במטה אפרים** (שם סעי' מ"ג) מבואר, דרק מי שאין לו אב ואם יאמר קדיש זה. וכ"כ בסידור **יעב"ץ** (שבת שובה). ועי' בשו"ת **זכרון יהודה** (או"ח סי' ע"ג). ועי' לקמן (פרק ו') לענין קדיש יתום.

בענין קדיש אחר סיום מסכתא הנזכר **ברמב"ם** (שם), כתב **בהליכות שלמה** (עמ' קמ"א) שאין ראוי לאומרו כשהוריו בחיים, הואיל ונזכר שם בפירוש ענין תחיית המתים, "ולאחיא מתאי ולאסקא יתהון לחיי עלמא".

נב. כ"כ **הרמב"ם** (שם). כתב **האבודרהם**, יהא שלמא רבא מן שמייא, על שם יהי שלום בחילך, והטעם שנקבע השלום באחרונה, לפי שהוא שקול כנגד הכל, וכן הוא אומר ביוצר עושה שלום ובורא את הכל, ותניא בתורת כהנים ושמא תאמר הרי מאכל הרי משתה אם אין שלום אין כלום, תלמוד לומר ונתתי שלום בארץ, מגיד שהשלום שקול כנגד הכל, גדול

לכיון, ויחרד האיש פן ח"ו יהיו חטאותיו מונעים הטוב מלמעלה, ע"ש. וכ"כ **הכה"ח** (סי' נ"ה אות ג') ע"ש.

מט. כ"כ בספר **זכר דוד** (מאמר א' פרק מ'), וכתב וזתו"ד, לעתיד כשיתקיים בנו וכל בניך לימודי ה', ונזכה לשמוע הדרשה מפי עתיק יומין, יקום זרובבל לומר קדיש אחרי, כמ"ש בילקוט ישעי', פתחו שערים ויבא גוי צדיק שומר אמונים, אל תקרי אמונים אלא אמנים, שבשביל אמן אחד שעונים הרשעים מתוך גיהנם, נצולים מתוכו, כיצד, עתיד הקב"ה להיות יושב בגן עדן ודורש, וכל הצדיקים יושבים לפניו, וכל פמליא של מעלה עומדים על רגליהם, וחמה ומזלות מימינו של הקב"ה, ולבנה וכוכבים משמאלו, והקב"ה יושב ודורש תורה חדשה שעתיד ליתן ע"י משיח, וכיון שמסיים האגדה, עומד זרובבל בן שאלתיא' על רגליו, ואומר 'יתגדל ויתקדש', וקולו הולך מסוף העולם ועד סופו, וכל באי עולם כולם עונים 'אמן', ואף רשעי ישראל' וצדיקי אומות העולם שנשתיירו בגיהנם עונים ואומרים אמן מתוך הגיהנם, ומתרעם העולם עד שנשמע קול צעקתם לפני הקב"ה, והוא שוא' מה קול הרעש הגדול אשר שמעתי, ומשיבים מלאכי השרת ואומרים, 'לפניו רבש"ע אלו רשעי ישראל' וצדיקי אוה"ע שנשתיירו בגיהנם, שעונים אמן ומצדיקים עליהם את הדין, מיד מתגלגלים רחמינו של הקב"ה עליהם ביותר כו', ע"ש, ומה שנבחר זרובבל יותר מכל הצדיקים לומר קדיש אחר הדרשה, הוא משום דדרשה הזאת היא על תורה חדשה שעתיד ליתן הקב"ה ע"י משיח, שהוא מבית דוד, וזרע דוד היה כלה ח"ו, כי לא נשאר רק יהויכין שחיבשו נבוכדנצר בבית האסורים כו', וזרובבל הוא מיהויכין (עי' ילקוט מלכים ב', ובר"ק דברי הימים א, ג), שממנו חוזר המשכת בית דוד לכשיצא המשיח משם, לכן לו נאה לומר קדיש כו', ולפי המדרש הנ"ל נראה ליתן טעם למה שנהגו אבותינו ואבות אבותינו לסיים כל דרוש ודרוש בדברי הגאולה, והוא לרמוז להאי דרשה שעתיד הקב"ה לעשות באחרית הימים כו', עכתו"ד, ע"ש.

ז. בעשי"ת אומרים בכל הקדישים עושה השלום^[נג] כו'.

ח. בקדיש דרבנן מנהגינו להוסיף בעושה שלום, תיבת "ברחמיו" יעשה^[נד] כו'.

ט. הטעם שאומרים חצי קדיש באמצע התפלה, ואחר קרה"ת, הוא מפני שרק כשאומרים קדיש בשביל פסוקים או הגדה אומרים קדיש שלם, משא"כ כשאומר החזן להפסיק בין פסוקי דזמרה שנשלמו כאן, ואחר שמו"ע שהיא מצוה בפני עצמה, ואחר אשרי במנחה, ואומרים דרך תחנה לא כקורא בתורה, אומרים חצי קדיש, וכן אחר קרה"ת אע"פ שקורא בתורה, מ"מ מצוה ותקנת עזרא הוא^[נה].

נג. כתב המטה אפרים (סי' תקפ"ב סעי' א') בקדישים שאחר התפלה אומרים עושה השלום, לפי שיש בו רמז, שעושה בגימט' ספריא"ל, וכן השלו"ם בגימט' כן. ועי' בא"ר (סקי"ג) שכתב בשם המהרי"ל, שמלאך הממונה על הכתיבה נקרא ספריא"ל, ומזכירין אותו עתה שיכתוב אותנו לחיים טובים ולשלום, ובשם המטה משה כתב, שספריא"ל הוא אחד משבעים שמות של מטטרו"ן גימט' צרופ"ה, ממונה על התורה, ות"ח מרבים שלום בעולם, או לרמז שמזקק ומצרף זכויותיהם של ישראל. ועי' בשארי אחרונים בענין זה.

נד. כתב בליקוטי מהרי"ח, הנה נוסח הרמב"ם וסידורי ספרד, וכן הנוסח במחזור ויטרי ובסידור ר' אשר, לומר הוא ברחמיו בכל הקדישים, אך מנהגינו שאין אומרים אותו רק בקדישים דרבנן לבד, וגם בסידור רב עמרם ליתא, ובסידור התניא גם בקדיש דרבנן ליתא, וכ"כ לי ידידי כו' שגם מורו הגה"צ המהר"ם שיק לא אמר ברחמים, ושכן שמע מרבו גאון ישראל וקדושו החת"ס זצ"ל. וכן בדרכי חיים ושלום כתב להוסיף דוקא בקדיש דרבנן 'ברחמיו' ע"ש.

נה. קרה"ק משינאווא זצ"ל אמר בדרך הלצה למה בקדיש דרבנן אומרים הוא "ברחמיו", ובקדיש פשוט אין אומרים הוא ברחמיו: "ווייל עס שטעקין אין דעם קדיש, "רבנן", מוז מען שוין האבען רחמים עס זאל זיין שלום" (כיון שיש בקדיש זה שייכות עם "רבנן", כבר צריכים רחמים שישכון שלום ביניהם). (חמדה גנוזה ח"ב עמ' י"ג)

נה. כ"כ הפמ"ג (סי' נ"ה מש"ז סק"א) ע"ש.

כתב הערוה"ש (סי' נ"ו אות ח') העולם רגילים לומר 'חצי קדיש' ו'קדיש שלם', ויש מההמון שסוברים דבאמת זהו חצי קדיש, וטעות הוא, שבאמת גמר הקדיש הוא רק עד 'דאמירן בעלמא', אלא שבסוף התפלה מוסיפין תפלת 'תתקבל' ו'יהא שלמא רבה' ועושה שלום, וזה שקורין חצי קדיש הוא שם בעלמא כו', ע"ש.

השלום שהשם הגדול הנכתב בקדושה אמר הקב"ה ימחה על המים כדי לשום שלום בין איש לאשתו, גדול השלום שמשבח את התורה בשלום שנאמר וכל נתיבותי שלום, גדול השלום שאפילו העליונים שאין ביניהם לא קנאה ולא שנאה ולא עין רעה צריכין שלום שנאמר עושה שלום במרומיו כו', ע"ש, ומביא נוסח, שאחר מן שמיא, אומר, 'חיים ושובע וישועה ונחמה ושובא ורפואה וגאולה וסליחה וכפרה ורוח והצלחה לנו ולכל ישראל', וע"ש מש"כ בזה. וכ"כ הכל בו, שלכך נקבע השלום בסוף הקדיש, שהוא שקול כנגד הכל כו', ע"ש. ועי' בערוה"ש (אות ח').

כתב בליקוטי מהרי"ח, הנה בקדיש דרבנן המנהג לומר וחיים טובים, ועי' בסידור דעת קדושים שהוא מבחינת אין טוב אלא תורה, אך כתב שהוא אמר בכל הקדישים, מבחינת אוצרו הטוב השמים, לכך שייך לומר וחיים טובים בכל הקדישים כו'. מנהגינו לומר בכל הקדישים וחיים עלינו, רק אבל בתוך השנה וביארצייט אומר בכל הקדישים וחיים טובים, וכן אמר פעם כ"ק מרן אדמו"ר זצ"ל להרה"ח ר' שאול הוטטערער ע"ה, שאבל בתוך השנה וביארצייט אומר וחיים טובים, והכוונה היא חיים טובים הנצחיים. (מעשה חושב עמ' קלא"א ע"ש)

כתב הטור (סוף הסי'), עושה שלום במרומיו, על שם המלאכים שהם אש ומים שהם שני הפכים ואין אחד מכבה חבירו. כתב הפרישה (אות ט"ו), מיכא' שר של אש, וגבריא' שר של מים, ר' אברהם מפראג, ובירושלמי מלאך אחד חציו של אש וחציו של שלג, מורי. ועי' במדרש (רבה דברים ה, יב), ובמתנות כהונה (שם).

כתב המג"א (סי' קפ"ט סק"א) בברכת בעל הבית מסיים ונאמר אמן, שאין יכול לגזור אומר ואמרו אמן, משא"כ בעושה שלום כו' שהוא שבחו של הקב"ה, וכל ישראל מצווין, ע"כ אומר ואמרו אמן. ועי' בשו"ת באר משה (ח"ה סי' ל"ז).

פרק ג

דינים ומנהגים להש"ץ האומר קדיש

לומר בקול רם / ה' כריעות בקדיש / זהירות מלהרבות בקדישים

- א. יש לזהר לומר קדיש בקול רם, כדי שישמעו עכ"פ תשעה בני אדם ויענו אחריו אמין^[נ].**
- ב. אין לומר הקדיש במרוצה וחפזון, אלא יאמרוהו בכוונה ובהתבוננות, ויצטער על גלות השכינה הקדושה^[נ].**
- ג. מנהג העולם, שהאומר קדיש מכוון את רגליו, כמו בתפלת שמו"ע^[נ].**
- ד. נוהגין שהש"ץ כורע ה' כריעות בקדיש: א. ביתגדל, ב. ביהא שמ"י רבא, ג. ביתברך, ד. בברין הוא, ה. באמן [של דאמירן בעלמא]^[נ]. ואין לכרוע ממש ככריעות של שמו"ע, אלא יש לשוח מעט^[ס]. ויש מי שמגמגם בכריעות אלו^[סא].**

נו. הבי"י (סי' קל"ט) הביא בשם ה"ר יונה שצריך לברך הברכות

כשעולה לתורה בקול רם, כי אין לאמרו כי אם בעשרה, ואם אמרו בלחש, הוי יחיד ולא יועיל, ע"ש. וכ"כ המחבר (שם). כתב **המג"א** (שם סק"י) א"כ ה"ה לקדיש וברכו. וכ"כ בספר **מגן האלף** (דיני קדיש, פתח השער אות ג') שיזהר לומר קדיש בקול רם כדי שישמעו עכ"פ תשעה, ועם הש"ץ הוא עשרה, ע"ש. וכ"כ בשו"ת **בצל החכמה** (ח"ה סי' קל"ה) וזתו"ד, בספר **המחכים** (בן דורו של הרשב"א והרא"ש) בדיני קרה"ת כתב, שיאמר ברכו בהגבהת קול, שאין לאומרו אלא בעשרה, ואם יאמרו בלחש הוי יחיד ולא הועיל ע"ש, מדבריו תוכחת מגולה להרבה בני אדם האומרים קדיש יתום בלחש, באופן שאפילו האנשים העומדים על ידם סמוך להם אינם שומעין את הקול, וכבר הערותי הרבה פעמים לאומרי קדיש כאלה, שראוי לדקדק לומר קדיש בקול רם שעכ"פ ט' בנ"א הקרובים אליו ביותר ישמעו קולו כו', ומסתבר כי ענין זה נמשך ממה שהרבה פעמים אומרים קדיש אנשים רבים ביחד, ואלה האומרים בלחש סומכים עצמם על כי האנשים זולתם אומרים קדיש בקול רם כו', עכתו"ד, ע"ש. וכ"כ בשו"ת **תשובות והנהגות** (ח"ה סי' כ"ד) שצריך האבל לזהר לומר הקדיש בקול רם בכדי שישמעו הציבור כו', וסיים וז"ל, והיום הותרה הרצועה ורבים אומרים קדיש במקומם, ואין עשרה שומעין ממנו, ורע הדבר, לפי שקדיש הוא דבר שבקדושה, וכשאומרו בלי עשרה יש בזה איסור ח"ו, שאין לנפטר בזה שום זכות, רק צריך לאומרו בקול רם כו', עכ"ל, ע"ש. וכ"כ בשו"ת **קנה בשם** (ח"ג סי' ק"ח אות ב') ע"ש.

נז. כ"כ הערוה"ש (סי' נ"ה אות ד'). כתב בספר **פלא יועץ** (אמן), דאבה נפש יראי ה' מראות רעת עמי הארץ, שחושבים לגרום עונג לאביהם ואמם, וקונים בכסף מלא קדישים והפטרות, ובלי ספק שבמקום עונג גורמים נגע ח"ו, בהיות מזכירים שמות לבטלה, ומחרפים ומגדפים וגורמים ביטול ענית אמנים, והקדיש וההפטורה הן נפסלים בפגם יוצא, ומי יתן והיה לבבם ליתן לצדקה אותן המעות שנותנים בעד נפשם של הוריהם כו', ואם היו יכולים להתגלות לו אביו ואמו, היו צועקים עליו ואומרים לו מי ביקש זאת מידך, חדל לך, כי ההעדר טוב ממצאוות הרע, וראוי לכל אדם שחושש על בניו שמא לא ידעו לומר קדיש והפטורה כתיקונן, שיצוה עליהם בכל תוקף שלא יאמרו עליו שום קדיש והפטורה, עד שילכו תחילה אצל ת"ח ויבחינו אם יודעים, או ילמדום, או ישכרו איזה ת"ח שיאמר קדיש על נפש הורם כו', ע"ש.

נח. כתב בספר מקור חיים (סי' נ"ה אות א') לומר קדיש דוקא בשיווי רגלים אין לנו ראי', וקדושה שאני דגם שם אין חיוב, אך טוב, ע"ש. ובקב הישר (פרק נ') כתב וז"ל, קבלתי בשם חסיד אחד שהיה מדקדק כשאמר 'אמן יהא שמ"י רבא' וכו' לכון את רגליו להדדי כמו בתפלת שמו"ע, כי זה אות ומופת שהקב"ה חפץ מאד בתפלתן של ישראל' כו', עכ"ל, ע"ש. וכ"כ בספר **זכירה** ע"ש. מנהג העולם שהאומר קדיש מכוון רגליו להדדי, ואם אין נביאים הם בני נביאים הם.

נט. כ"כ הכלבו (סי' ז'). והו"ד **בבי"י** (סעי' ד'), וכתב דכן נהגו העולם. וכ"כ המחבר (סעי' ד'). וכ"כ **הב"ח** שכך הוא העיקר.

פרק ג | דינים ומנהגים להש"ץ האומר קדיש

יט

ה. בקדיש שלם, קודם שיאמר 'עושה שלום', יש לפסוע לאחוריו ג' פסיעות, ואח"כ אומר 'עושה שלום במרומיו'^[סב], וכורעים להצדדים, כמו בסיום שמו"ע^[סג]. ויש נוהגין לומר עושה

בשעת שהוא פוסע. תשובה, יראה דפוסע מקודם ג' פסיעות, ואח"כ מתחיל בעושה שלום, דגרסי' ביומא (נג), וברי"ף ורא"ש (פרק אין עומדין) מייתי לה, אמר ר' אלכסנדר אמר ריב"ל המתפלל צריך שיפסיע ג' פסיעות לאחוריו ואח"כ יתן שלום כו', הרי כתב להדיא דיפסע תחלה ואח"כ יתן שלום, וא"ת דהא איירי ביחיד המתפלל וסיים י"ח ברכות, אבל הש"צ כשמסיים הקדיש אומר לך דאין דינו כך, הא ליתא דבמרדכי (סו"פ אין עומדין) כו' איתא בהדיא דיליף אדרבה סוף י"ח מסוף קדיש, וכן הדעת נוטה דחד עניינא אינון, דש"צ אינו פוסע לאחוריו לאחר תפילתו שמתפלל בקול רם, אלא ממתין הוא עד סוף הקדיש שלם שתקנוה חכמים לש"צ אחר כל תפלה, אלא שמפסיקים בקרה"ת וסדר קדושה כו', כולהו לסדר התפלה באין, וקדיש לאחריהם חוזר עיקר על התפלה די"ח, ולפי שרובם דש"צ חזינן דלא זהירים בה, גם יחידים אחר תפילתם כולם פותחים בעושה שלום קודם שיפסעו לאחוריהם, ע"ש. וכ"כ המחבר (סעי' ה'). וכ"כ הדרכי משה (סי' קכ"ג אות א'), וכתב, דכן נוהגין, ע"ש. וכ"כ בתשו' רדב"ז (סי' של"ט) ע"ש. וכ"כ הלבוש (סעי' ה'), והא"ר (סי' קכ"ג סק"ב). וכ"כ בסידור יעב"ץ דפוסע לאחוריו בנחת ג' פסיעות בכריעה אחת, ואח"כ אומר עושה שלום, ע"ש. וכ"כ השו"ע הרב (סעי' ח'), והח"א (שם). וכ"כ בשלחן שלמה (שם), וכתב שצריך ליזהר בזה. וכ"כ הכה"ח (סי' קכ"ג אות ה').

סג. הנה הטור הביא בשם רב נחשון גאון, דכשואמר עושה שלום במרומיו כורע, וכריעה זו אינו חובה כשאר הכריעות, אלא רשות, ע"ש. והפרישה (שם) כתב בשם הרוקח, דכורע לפני אמירת אמון שבואמרו אמון כו', ע"ש. וכן הלבוש כתב דכשמשלימין הקדיש, משלימין אותו בעושה שלום, וכורע בו ג"כ. וכ"כ הח"א (שם) ע"ש. ועי' בקצוה"ש (סי' ט"ז סק"ז) שכתב דרק בקדיש מתקבל צריך לכרוע כדין יחיד שסיים תפלתו, דקדיש מתקבל קאי על חזרת הש"ץ, אבל בשאר קדישים א"צ לכרוע כלל, ע"ש. אבל מנהג העולם לכרוע בכל הקדישים כמו שכורעים בסיום שמו"ע. ולענין הכריעות בסיום השמו"ע, כתב המחבר (סי' קכ"ג סעי' א') דכורע ופוסע ג' פסיעות, ובעודו כורע כשיאמר עושה שלום הופך פניו לצד שמאלו, וכשיאמר הוא יעשה הופך פניו לצד ימינו, ואח"כ ישתחוה לפניו, ע"ש. מבואר מדבריו דא"צ לכרוע לצדדיו, אלא הופך פניו בעודו כורע. אבל בזה"ק (פ' פנחס רכט). כתב, דיעשה בעושה שלום כריעה וזקיפה לשמאלא, וכריעה וזקיפה לימינא, ע"ש. וכ"כ בסידור הרש"ש שאחר שפוסע ג"כ לאחוריו בכריעה אחת,

וכ"כ הלבוש, והא"ר (סק"ט). ועי' גם בט"ז (סי' קכ"ז סק"ד) שהביא מספר עץ חיים תלמיד האריז"ל, שכשואמר יתברך יכרע, שהוא ברך לך תכרע. וכ"כ השו"ע הרב (סעי' ח'), והח"א (כלל ל' סי' ה'), והדה"ח ע"ש. וכ"כ בשלחן שלמה (סעי' ד'). וכ"כ בליקוטי מהרי"ח (סדר חצי קדיש וברכו), וכתב על דברי הגר"א דלקמן, שכבר נהוג עלמא כהשו"ע, ואין אחר המנהג כלום. וכ"כ בשלחן הטהור (סעי' ה') שיזהר בחמשה כריעות כו', וכתב, וסימנך שלשה יודי"ן ב"א, י'צחק י'הודה י'חיא' ב'ן א'לכסנדר, ע"כ. ועי' בטור שהביא מרב נחשון גאון סדר אחר באופן הכריעות. וכן הביא הב"י בשם ספר הפרדס, ע"ש. ועי' בפרישה (אות י"ג). ועי' בחסד לאלפים (אות ח'). ועי' בסידור יעב"ץ שכתב, דכורע ביתגדל, וזוקף אחר יתקדש, קודם שמי'. כתב המטה משה (אות ע"ד), מצאתי דיתגדל י'הא י'תברך אלו ג' יודי"ן שם אחד משם המפורש, היוצא מו"סע וי"בא וי"ט, ושם זה יוצא מיי"ברכך י'אר י'שא, לפיכך המפסיק בין אלו ג' יודי"ן פוסק את השם.

כתב הטור, הללו חמש כריעות כנגד חמשה שמות שהם, בפסוק (מלאכי א, יא) כי ממזרח שמש ועד מבואו גדול 'שמי' בגוים ובכל מקום מקטר מגש 'לשמי' ומנחה טהורה כי גדול 'שמי' בגוים אמר 'ה' 'צבאות', ע"כ. וכיון שהקדיש נתקן על שמו של הקב"ה שיתגדל ויתרומם מבין הגוים, תקנו נגד זה הפסוק. (ב"ה, ופרישה בשם רש"ל)

ס. כ"כ הערוה"ש (אות ז'), וכתב לישב בזה קו' הגר"א דלקמן, וסיים דכן יש לעשות, ע"ש. וכ"כ בחסד לאלפים (שם) שצריך לכרוע מעט.

סא. כ"כ בבאיור הגר"א (אות י') וז"ל, נראה שאין לכרוע כלל בקדיש, דאין להוסיף כלל על הכריעות, ואין לומר כיון שאינו בתפלת שמו"ע לית לן בה, וכמש"כ התוס' (ברכות לא. ד"ה ומוצאו), דהתם תחוננים של יחיד איירי מה שלא קבעו בתפלה, אבל במה שקבעו אפילו אינו בתפלת שמו"ע אין לכרוע, דהא אפילו הכורע בהודאה של ברהמ"ז והלל, הרי זה מגונה (ברכות לד.), עכ"ל. והו"ד בח"א (שם). וכ"כ במעשה רב (אות נ"ו) שאין לכרוע שום כריעה בקדיש. ועי' במג"א (סי' קכ"ה סק"א). ועי' באנשי שם (על הרי"ף סו"פ אין עומדין). ועי' בהליכות שלמה (עמ' קכ"ה).

סב. כתב בתרומת הדשן (סי' י"ג), שאלה, ש"ץ כשמסיים הקדיש, 'בעושה שלום', צריך לפסוע בתחילה ג' פסיעות לאחוריו, ואח"כ יתחיל בעושה שלום, או אומר עושה שלום

שלום בשעה שפוסע לאחוריו, וכן מנהג רבותינו הק' שבשעת פסיעה ראשונה כורעים לשמאל ואומרים עושה שלום במרומיו, ובשעת פסיעה שני' כורעים לימין ואומרים הוא יעשה שלום עלינו, ובשעת פסיעה שלישית כורעים לפניו^[ד].

1. יש מקומות שהמנהג שאין הש"ץ פוסע ג' פסיעות אלא אחר קדיש תתקבל של חזרת הש"ץ^[ה], אבל מנהג רוב העולם לפסוע ג' פסיעות בכל קדיש שלם^[ו].

בזה כאשר אמר הרב, היתה הגהתו מקובלת, שאין זה טעות כ"כ להג' 'שיכרע' במקום 'שיפסע', אמנם רואה אני דלא יגהה מזוור, ואחר הס"ר נראה דא"א לומר הכי בשום פנים כו', ומה שדחה הרב כלאחר יד באומרו דמלישנא דש"ס מוכח דדוקא אחר ג' פסיעות ולא קודם, הנה המדקדק היטב בדברינו ראה יראה שלא נעלם מעינינו דפשטא דלישנא הכי מוכחא כו', מ"מ יש פנים לומר דמה שאמרו המתפלל צריך שיפסע ואח"כ יתן שלום, ר"ל שאחר שהתחיל לפסוע הג' פסיעות יתן שלום, ולא אתו למעוטי שלא יתן שלום קודם שיפסע, ולא שלא יתן בעודו פוסע כו', ואין זה רחוק כ"כ לפרש לשון הש"ס בדרך הנוכח, דכבר מצינו דוגמתו בעלמא, עכתו"ד, ע"ש.

סה. כ"מ בתשו' תרומת הדשן (שם) ע"ש. וכ"כ בספר **מטה יהודה** (אות ב'), וכתב דמה שלא פירש כן המחבר, נראה דסמך על התפשטות המנהג שאין פוסעים בשאר הקדישים, כי אם הש"ץ אחר קדיש תתקבל, ביום שמתפללין בחזרה דוקא. והו"ד **בשלמי ציבור, ובעבוה"ק** (קשר גדול סי' ח' אות כ'), ו**בחסד לאלפים** (סי' נ"ה אות ט"ו). וכ"כ **השלחן הטהור** (סעי' ו') דא"צ לפסוע אלא בקדיש שלם שלאחר השמו"ע, דלא מצינו זה בדברי **האר"י**, ואין שום טעם לפסיעות אלו אלא אחר קדיש תתקבל. וכ"כ **הכה"ח** (אות ל"ו) שהמנהג כמ"ש המט"י, והאחרונים שנמשכו אחוריו, שאין עושים ג' פסיעות כ"א בקדיש תתקבל שאחר חזרה, ע"ש.

כתב **הפרישה** (סי' קכ"ב אות א'), מדברי התה"ד משמע דאסור לש"ץ לדבר ביני ביני, כיון דהכל מעין תפלה אחת הוא, והקדיש חוזר על כולן. והו"ד **באר"ר** (סי' קכ"ג סק"י). וכ"כ **הפמ"ג** (סי' קכ"ג מש"ז סק"ט וא"א סק"א) דאסור לש"ץ לדבר ביני וביני (בשיחת שאין מענין תפלה), וסיים וז"ל, ולא כמו שראיתי שהש"ץ בב' וה' מפסיק אפילו בשיחה בטילה, וודאי איסור גמור הוא. וכ"כ **המ"ב** (סק"ח). וכ"כ **בשלחן הטהור** (סעי' ד') דאסור לש"ץ לדבר עד אחר סיום קדיש תתקבל. ועי' **במאמ"ד** (אות י"ב) שכתב, דאין דברי הפרישה מוכרחין, דאף שהקדיש חוזר גם על התפלה, מ"מ שפיר י"ל דשרי להפסיק, וסיים וז"ל, אלא

יפנה לשמאלו ויכרע ויאמר עושה שלום ויזקוף, ויפנה לימיו ויכרע כו', ע"ש. וכ"כ **הכה"ח** (שם אות ג') ע"ש

סד. כתב **הברכ"י** (סי' קכ"ג אות א'), **הר"י אבוהב** כתב דנראה מפשט הגמ' ולשון הפוסקים שאין לומר עושה שלום [אחר שמו"ע] אלא לאחר שפסע ג' פסיעות, אלא שלא נהגו כך, וצ"ע, והו"ד **בב"י** (סי' קכ"ג), וכתב דמאחר דבגמ' אמרו שיפסע ואח"כ יתן שלום, וכ"כ כל הפוסקים, מה לנו ולמנהג בטעות, ע"ש, וקצת קשה על מהר"י אבוהב והב"י, שלא זכרו דהאי מנהגא לא נפלאת היא ולא רחוקה, וכתוב בספר כאשר עין אדם שפיר חזי בס' **ארחות חיים** (דף ט"ו) שכתב, וי"א שבעוד שיפסע צריך ליתן שלום, ע"ש. ו**במחב"ר** (שם אות א') כתב ע"ז וז"ל, בספרי הקטן ברכ"י הבאתי מ"ש בארחות חיים כו', ואיברא דעל א"ח קשה, דהני י"א הם נגד הש"ס (יומא דף נ"ג), דקאמר בהדיא אריב"ל המתפלל צריך שיפסע ג' פסיעות אחרי ואח"כ יתן שלום כו', ואיך י"א אתו דלא כש"ס, ולכן שפרא מילתא לומר ט"ס בא"ח, וצ"ל וי"א שבעוד 'שיכרע' צריך ליתן שלום, ובזה הכל מתוקן, ודלא **כמאמר מרדכי**, ואין להאריך, עכ"ל. ו**במאמר מרדכי** (שם אות א', ובדברי מרדכי) כתב וזתו"ד, אנא זעירא לא ידענא למה דחה הב"י מנהג זה, והרי ראיתי בארחות חיים שכתב בלשון זה כו', הרי מבואר דיש פוסקים טוברים דלכתחילה כך ראוי לנהוג ליתן שלום בעודו פוסע כו', לכן אני אומר דמ"ש מהר"א **ומהרא"ב** ובי' אינו אלא לאפוקי מה שנוהגים העולם ליתן שלום קודם שיפסעו, אבל לא כתב הב"י מנהג טעות על אותן שנוהגים ליתן שלום בעוד שפוסעין, דבזה יש מקום ליישב לשון הש"ס והפוסקים, ועיינתי בדברי התה"ד וראיתי דמבואר ממ"ש שם בסוף התשובה, דמנהג העולם הוא ליתן שלום קודם שיפסעו לאחוריהם, וזה סיעתא לדברינו כו', והנה כעת נדפס מחדש ספר ברכ"י, ומצאתי שהרגיש בדברי הא"ח, אמנם לא נחית למ"ש, והניח הדבר בתימא, והמנהג הפשוט אצלינו היום הוא בין רוב בני אדם ליתן שלום בעוד שפוסעין כו', ואני נוהג שלא ליתן שלום רק אחר הג' פסיעות כו', ועתה נדפס ס' מחב"ר, וכתב וז"ל כו', ודלא כמאמ"ר, עכ"ל, והן אמת שאם היה הכל מתוקן

ז. כשם שצריך ליהזר מברכה שאינה צריכה, כך צריך למעט בקדישים, דהא הקדיש רב תוקפי וחילי^[סז]. והיינו שלא לומר אלא קדיש אחד על כל מה שלומד מתורה שבכתב, וקדיש אחד על תורה שבעל פה, ולא כמו שנוהגים קצת שאומרים קדיש על כל ספר וספר מתהלים, ועל תורה לחוד ונביאים לחוד^[סח].

אני עליהם תשתפכנה אבני קדש וגו' (איכה ד, א), ואין משתמשין בשרביטו של מלך מלכי המלכים הקב"ה, רק כפי מה שהרשה אותנו, והמרבה בהם מזלזל בהדרת קדש כו', ואחד מיוחד מגדולי החסידים צעק מרה ע"ז (בתשו' דבר שמואי), וכתב שהמרבית באמירת הקדישים מתישים כח קדושת ה' הגדול והנורא כו', עכ"ל. ועי' בפחד יצחק (הובא בטעה"מ עמ' תניח) שכתב וז"ל, פה פירארא ראיתי שערורי' שמרבים קדישים בישיבות ללא צורך, אבל בישיבתי לא הנחתי מעולם לומר אלא קדיש אחד כו', עכ"ל. ועי' בכה"ח (אות ח) ע"ש. ועי' במטה אפרים (סי' תקפ"א סעי' ו').

ולאידך גיסא באשל אברהם (בוטשאטש סי' קל"ב) כתב וז"ל, נראה דלא שייך מוסיף באמירת קדיש, ואין זה כאמירת ברכות שצריך ליהזר מלהרבות בברכות שאינן צריכות, משא"כ בזה לא מצינו שום קפידא, וגם שהיא דבר שבקדושה, עכ"ז אינו בבחי' ברכה, והרי גם י"ג מדות קי"ל שהם בגדר דבר שבקדושה שאין לאמרם פחות מ' כידוע, ומ"מ אין קפידא להרבות באמירתם כמה פעמים זה אחר זה ברצופים וכנהוג, ומכ"ש קדיש שאין בו שום הזכרה ולא שום שם שאינו נמחק, דפשיטא שאין שום קפידא לחלק מזמורים לומר ביניהם קדישים וכנהוג, אך המנהג הוא כשאנשים שונים רוצים כל אחד ואחד לומר קדיש, שבכה"ג אין שום קפידא בהחלט לכו"ע כיון שכל אחד ואחד אומר קדיש אחד, ונתקן מתחילה שיאמרנו כל אחד ואחד הרוצה לאמרנו כו', וגם כשרק אחד אומר כולם אין קפידא לכו"ע, עכ"ל.

סח. כ"כ החסד לאלפים (שם אות י"א) ע"ש. וכ"כ הבן איש חי (פ' ויחי אות ט') וז"ל, אם למד תורה שבכתב ור"ל קדיש יהא שלמא, ואח"כ למד תורה שבעל פה ואומר קדיש על ישראל, או להיפך, לית לן בה, שאין בזה מרבה בקדישים, ולכך נוהגים פה עירנו לומר כל יום אחר קביעות תורה שבע"פ קדיש על ישראל, ואח"כ לומדים תהלים ואומרים קדיש יהא שלמא, וכן עושים בליל חג השבועות והושענא רבא, ושמעתי שגם בירושלים עיה"ק מנהגם לומר בשתי לילות הנזכרים קדיש אחר תורה שבכתב וקדיש אחר תורה שבע"פ, עכ"ל.

דכיון דנפיק מפומי, יש לחוש לדבריו, אם לא במקום צורך. ועי' בכה"ח (אות כ"ז) שהביא מהפנת"ד שכתב, דמ"ש הש"ץ מי שבירך בעת קרה"ת למתנדב וכיו"ב, הכל נקרא מצורף לענין הקריאה ושרי כו'. כתב הבה"ח (סי' נ"ו אות ל"ו) א"כ כיון שפסיעות קדיש תתקבל הוא עבור תפלת החזרה, צריך לאומרם במקום שאמר החזרה, כדי שיהיו הפסיעות במקום הראוי להם. כתב הקצוה"ש (סי' כ"ב סעי' י"א) לפיכך אם אחר משלים התפלה מאשרי והלאה, צריך הש"ץ לפסוע ג' פסיעות אחר החזרה, כדין פסיעות שבלחש, ויאמר ג"כ עושה שלום במרומיו. ועי' בשלחן הטהור (סעי' ב'). ועי' בהליכות שלמה (עמ' קל"ט) שכתב, דלכתחילה יאמר העובר לפני התיבה בשמו"ע, קדיש תתקבל שלאחריו, ולכן גם בר"ח אם עבר אחר לפני התיבה לאמירת הלל, יאמר הראשון קדיש תתקבל, (ומ"מ מסתבר דהיינו דווקא בר"ח שאומרים קדיש שלם וקאי על התפלה, ולכן על הש"צ של שחרית לאומר, אבל בחנוכה שאומרים חצי קדיש על ההלל, גם מי שעבר לפני התיבה לאמירת הלל בלבד יכול לאומר), אולם שני אבלים המתחלקים בתפלה, יכול השני העובר מאשרי לומר הקדיש.

סו. כן יש לדייק מתשו' רדב"ז (סי' של"ט, לענין אם אחר חזרת הש"ץ צריך לפסוע ג' פסיעות), שכתב דמשמע דג' פסיעות, בנתינת שלום תליין, וכיון שהוא צריך ליתן שלום, צריך לפסוע ג' פסיעות, שאינו דרך כבוד שיתן שלום אלא ברחוק מן המלך, ע"ש. וכ"כ הכף החיים (פלאג'י, סי' י"ג אות כ"א), והיפ"ל (אות י"א) ע"ש. וכ"כ הקצוה"ש (סי' ט"ז סק"ז) דבכל הקדישים יש לפסוע קודם עושה שלום, ע"ש באריכות.

סז. כ"כ הכנה"ג (בהגה"ט סי' נ"ה). וכן בתשו' דבר שמואי' (סי' קפ"ג) קורא תגר ע"ז שנאספים עשרה בנ"א, ואומרים כמה קדישים על פסוקי תורה או משנה או גמ', ע"ש. והר"ד בכה"ט (סי' נ"ה סק"א). וכ"כ בעבוה"ק (קשר גדול סי' ח' אות ט') ע"ש. וכ"כ בספר זכר דוד (מאמר א' פרק מ"א) דאל ירבה יותר מדאי בקדישים ללא צורך, ובל תוסיף ממספר שנהגו לאומרם, כגון אחר פסוקי תורה ונביאים וכיוצא, דהא הקדיש רב תוקפי' וחילי', כמבואר בזוה"ק (פ' תרומה דף קכ"ט) כו', ע"ש. וכ"כ הח"א (כלל ל' סי' ז'). וכ"כ הערוה"ש (סי' נ"ה אות ג') וז"ל, יש מהמון בני ישראל שסוברים שמצוה להרבות בקדישים, וכמה טועים הם, וקורא

פרק ד

הנהגת הקהל בשעת קדיש

שיחה באמצע קדיש / עמידה בשעת הקדיש / לעבור נגד האומר קדיש / עניית קדיש
באמצע ברכת ק"ש

א. יש לזהר הרבה שלא לשוח באמצע קדיש^[סט], ויש לגעור בהמשיחים בעת אמירתו^[ע]. וכל המשיח בביהמ"ד בשעה שהציבור עסוקין בשבחו של הקב"ה, מראה בעצמו שאין לו חלק באלקי ישראל, וגדול עונו מנשוא^[עא].

ב. ואסור אפילו להתפלל^[עב] או ללמוד בשעת קדיש, ואפילו ע"י הרהור^[עג], אלא צריך לשתוק ולהאזין לש"ץ, ואח"כ לענות אחריו^[עד].

עב. כתב ה**טור**, נהגו לומר זכור רחמיך ה' וחסידיך כי מעולם המה, כשמתחיל ש"ץ קדיש, על שם מדת הרחמים שזוכר באותה שעה, ויאמר ג"כ פסוק ועתה יגדל נא כח ה' וגו', שהוא לשון יתגדל שאומר ש"ץ. וכ"ה בהקדמת ה**תיקונים**. וכ"כ ה**רמ"א** (סעי' א'). כתב ה**מג"א** (סק"ו), כלומר קודם שמתחיל, דבשעה שאומר החזן יתגדל, צריך לשמוע ולשתוק כו', ע"ש.

כתב בשו"ת **תשובות והנהגות** (ה"א סי' צ"א) שורש מצות עניית קדיש לשמוע הכל ולענות אמן כמבואר בפוסקים, ולפ"ז אם הוא באמצע פסקד"ז או ק"ש וברכותי, ושומע יש"ר, עונה עד יתברך, אבל ראוי לו לשמוע עד הסוף, ולענות אמן, שרק בזה נחשב עונה על הקדיש כדין, ויש אומרים תהלים או מתפללים לפני' או לאחרי', ומפסיקים לישר, וממשיכים להתפלל, ועונים כשאומרים דאמירן בעלמא אמן, אבל נכון לשמוע ולצאת מדין שומע כעונה, וכן אם אינו יכול לשמוע עד דאמירן בעלמא, ומותר לענות לכו"ע, כיון שאינו שומע הש"ץ או אומר קדיש, ראוי לו לומר עד דאמירן בעלמא.

ובעיקר הדין אם לומר פסוקים אלו, הנה **בשער הכוונות** כתב וז"ל, מה שרגילים העם לומר פסוק ועתה יגדל נא כח ה', בעת שהש"ץ אומר קדיש, וכנזכר בתיקונים, הנה **מורי ז"ל** מנעני מלאומרו, ולא גילה לי טעמו של דבר, ואולי שגם זה אינו מתיקונים, עכ"ל. והו"ד **במג"א** (סק"ז), והביא **מהשל"ה**, והב"ח שכתבו, שלכן אין לאומרו בין ישתבח ליוצר או בין גאולה לתפלה, ובכל מקום שאסור להפסיק, והרש"ל (בתשו' סי' ס"ד) כתב שאומרים אותו בין ישתבח ליוצר, ע"ש. אבל ה**פמ"ג** (א"א סק"ו) כתב, שעתה נתבטל זה, ואין אומרים כלל אף במקום שרשאי להפסיק, ע"ש. וכ"כ ה**כה"ח** (אות כ"ה) דעמא דבר שאין לאומרו אף במקום דרשאי להפסיק, כדמשמע

סט. כתב בספר **חסידים** (סי' נ"ח) מעשה בחסיד אחד שראה לחסיד אחר במותו ופניו מוריקות, אמר לו למה פניך מוריקות, אמר לו מפני שהייתי מדבר בשעה שהש"ץ אומר ויכולו, ובברכת מגן אבות, וביתגדל. והו"ד **בטור** (סי' רס"ח). וכ"כ ה**בה"ט** (סי' נ"ו סק"א). ובספר **מטה משה** (הובא בבה"ט שם) הביא בשם מדרש, שחכם אחד נתראה לתלמידו בחלום, וראה התלמיד שהיה לו כתם על מצחו, ואמר לו מפני מה אירע לך כך, א"ל מפני שלא הייתי נזהר מלדבר כשהחזן היה אומר קדיש. וכ"כ ה**פר"ח** (סי' נ"ו) שיש לזהר הרבה שלא לשוח באמצע קדיש, דגרסינן במס' דרך ארץ זוטא, רבי חמא בר חנינא אשכחי לאלהיו, ועמו ד' אלפים גמלים טעונים, א"ל מה הגמלים האלו טעונים, א"ל אף ורוגז, למי שמספר בין קדושה לקדושה בין קדוש לברוך בין יהא שמ"י רבא ליתברך, ובין כל ברכה, וכל המדבר בהם עליו הכתוב אומר ולא אותי קראת יעקב. וכן הובא **בב"י** (סי' נ"ו וקכ"ה) ע"ש. וכ"כ ה**פמ"ג** (מש"ז סק"ג), וכתב דע"כ ראוי לזהר בזה, ואין חילוק בין קדיש על תנ"ך, או אגדה, או משניות, אם יש בהם פסוקים. וכ"כ ה**מחה"ש** (סי' קכ"ה) ע"ש. וכ"כ ה**מ"ב** (סק"א) שצריך לזהר מאד ומאד שלא להשיח באמצע קדיש. וכ"כ ה**כה"ח** (סי' נ"ו אות ב') ע"ש. וכ"כ **בדרכי חיים** (אות כ"ז) וז"ל, בשעת אמירת קדיש היה **רבינו הק' [מצאנז]** מקפיד מאד שלא ישיחו אז כו', עכ"ל, ע"ש. ועי' **בהליכות שלמה** (עמ' פ"ב) שכתב, דגם אם ממקום עמידתו אינו שומע את תיבות הקדיש, אסור לו לדבר מפני כבוד הקדיש.

ע. כ"כ ה**שו"ע הרב** (סעי' ד'), וכתב דהיינו אפילו כשיש מנין בלעדם השומעים ומכוונים לש"ץ, ע"ש.

עא. כ"כ ה**זה"ק** (שמות קלא:) ע"ש. והו"ד **בפתח השער** (סעי' י"ד).

- ג. בשעה שהש"ץ מנגן הקדיש, מותר ללמוד בשעת הניגון, אבל לא בשעה שאומר התיבות^[עיה].
- ד. אנשים שנוהגין לקפל הטלית ותפילין בעת אמירת קדיש, לא יפה הן עושין^[עין].
- ה. יש אומרים שיש לעמוד כשעונין קדיש^[עין]. ומהרי"ל לא היה עומד, אך כל קדיש שתפסו מעומד היה נשאר עומד^[עין], וכן נהג האריז"ל^[עין], וכן עמא דבר^[פ]. ואחר שאומר הש"ץ 'דאמירן בעלמא ואמרו אמן', יכולין לישב^[פא].

תוצאות חיים אות מ"ג וק"ח), וכתב דבזה מתקן שיעור קומתו, ע"ש. וכ"כ המג"א (סק"ד) שאין להקל, ויש לעמוד, וכתב דמה שאמר האריז"ל דטעות סופר הוא בירושלמי כדלקמן, היינו משום שמביא פסוק שנאמר 'קום כי דבר ה' אליך', ובאמת לא כתיב כך, רק 'ויקום מעל הכסא', משמע שמעצמו קם, וכבר תי' ביונת אלם (להרמ"ע) מדקם ש"מ שצוהו לעמוד, ועוד אפילו קם מעצמו יש לנו ללמוד ק"ו, ומה הוא שהיה נכרי קם לדבר השם, ק"ו אנחנו עמו, וכמדומה שהכי איתא במדרש, ע"ש. וכ"כ המח"ש, והביא כן מהגמ' (סנהדרין ס) שלמדו ק"ו, מה עגלון מלך מואב שהיה גוי עמד, ישראל' על אחת כמה וכמה כו'. וכ"כ השו"ע הרב (סעי' ה') שטוב לחוש לדבריהם ולעמוד, ע"ש. וכ"כ היעב"ץ (בסידורו). וכ"כ המ"ב (סק"ח). ועי' בדעת.

כתב האשל אברהם (בוטשאטש, תנינא), משמע מהאחרונים (שכתבו שלא לומר בין הפרקים רק איש"ר), שעד איש"ר אינו דבר שבקדושה ורשאים לישוב עד המאמר איש"ר, ומ"מ כיון דהמאמר אמן קאי על שלפניו, הו"ל לפניו ג"כ בכלל דבר שבקדושה, וכפי הנהגו לומר אמן על ויקרב משיחי, י"ל שעד ויצמח אינו דבר שבקדושה, ולכו"ע עד בעלמא די ברא. ועי' בטעמי המנהגים (עמ' ס"ח).

כתב בראשית חכמה (תוצאות חיים אות קכ"ח), עם היות שילעיגו עליו כשיעמוד, ע"ז אמר 'הוי עז כנמר' כו', וכתב בספר חסידים (סי' י') חסיד נקרא על שם 'והחסידה' (דברים יד, יח), שתרגם אונקלוס וחוריתא, וכתבי ולא עתה פניו יחורו, לשון בוש והלבנת פנים, מה שמביישין אותו ומלבינים פניו, והוא כחרש לא ישמע וכאלם לא יפתח פיו, ובשכר בוש זה שסובל, לעתיד לבוא פניו מבהיקים, ויזכה לשבת בז' כיתות המקבלות פני שכינה כו', ע"ש.

כתב בהגהות חת"ס, י"ל כוונת הארי"י כך, דאי הוי גרסינן קום כי דבר ד' אליך, א"כ הוי מ"ע מדברי קבלה, א"כ יושב לדבר מצוה כגון בתחנון או בברכת יוצר אור, ג"כ צריך לעמוד, כי העמידה לקדיש הוי כמצות עשה של דברי קבלה, אבל השתא דגירסא נכונה היא ויקום מעל כסאו, וליכא רק ק"ו, א"כ דיו כי התם, שישב לדבר הרשות, אבל יושב לדבר מצוה לא. ע"ה. כ"ה במהרי"ל (מנהגים סא). ע"ש. והו"ד בדרכי משה (אות ה'), ובט"ז (סי' נ"ג סק"א). וכן בשכנה"ג כתב, ואני נוהג נמי כמהרי"ל, ע"ש. והו"ד בבה"ט (סק"ד) ע"ש.

מסתמיות דברי מהר"ח ז"ל, ודלא כמי שחילק בזה כו', ע"ש. וכ"כ הערוה"ש (אות ט'), וכתב שכן י"א פסוקים בתקבל וביהא שלמא רבה, ואין נוהגין כן כו'. ועי' בעט"ז (אות ב'), ובברכ"י (אות ד', והובא בשעת"ת סק"ה).

עג. המג"א (סי' קכ"ה שם) הביא מהגהות יש נוחלין דאסור ללמוד בשעת קדיש, ע"ש. והפר"ח (סי' ס"ה) הוסיף, דבשעה שהחזן אומר קדיש, אסור אפילו להרהר בספר, אלא צריך לכוין הרבה בעניית הקדיש, וכמ"ש המחבר סי' נ"ו, וזה פשוט, ע"ש. והו"ד בחסד לאלפים (שם). וכ"כ המ"ב (סי' נ"ו סק"א, וסי' ס"ח סק"ג, וסי' קכ"ה סק"א).

עד. כתב הרא"ש (בתשו' כלל ד' סי' י"ט) צריך להבין לחזן ולענות אמן אחריו, ע"ש. והו"ד בב"י (ריש סי' קכ"ה) ע"ש. וכ"כ המג"א (סי' נ"ו סק"ו וסי' קכ"ה) דבשעה שאומר החזן יתגדל צריך לשמוע ולשתוק, כדי שידע מהו אומר, וגם שידע אח"כ על מה עונה אמן. וכ"כ השו"ע הרב (סעי' ד') דמצות הקדיש הוא לשמוע מן הש"ץ יתגדל כו', וע"ז יענה איש"ר, שהוא ענייה על יתגדל, וצריך לשמוע לכוין על מה הוא עונה, כמו שצריך לכתחילה לשמוע ולכוין לברכה שעונה עליו אמן, ע"ש. וכ"כ המ"ב (סק"א). וכ"כ שארי אחרונים.

עה. כ"כ המג"א (סי' קכ"ה) בשם הגהות יש נוחלין.

עו. כ"כ המ"ב (סי' כ"ה סק"ו) וז"ל, אנשים שנוהגין לקפל הטלית ותפילין ולהניחן בתיקן בעת אמירת קדיש, לא יפה הן עושין, דמאד יש לכוין בעניית אמן יש"ר כו', והוא עוד במדרגה גבוה יותר מקדושה כו', ובודאי לא גרע משאר ברכות דרבנן דאסור לעשות אפילו תשמיש קל בשעה שהוא מברך, כמבואר בסי' קצ"א, עכ"ל.

עז. כתב בשלטי הגיבורים (סביב המרדכי ברכות פ"ד אות ה'), בירושלמי (ליתא בידינו) קום כי דבר ה' אליך (לשון הפסוק דבר אלקים לי אליך ויקום מעל הכסא, שופטים ג, כ'), מכאן א"ר אליעזר, כד עני אמן יהא שמ"י רבא כו', וכל דבר שבקדושה, בעי למיקם ארגלוהי. והו"ד במטה משה (אות ע"ו), וברמ"א (סעי' א') דיש לעמוד כשעונין קדיש וכל דבר שבקדושה. וכ"כ הלבוש (סעי' ג'). וכ"כ הדברי חמודות (ברכות פ"ג). וכ"כ הב"ח (סי' נ"ג אות ד') דדבר שבקדושה כגון קדיש וקדושה וברכו כיון דצריך עשרה, צריך נמי שנקדש מעומד, כשם שהמלאכים מקדשין אותו בעמידה כו', ע"ש. וכ"כ בספר ראשית חכמה (יראה פרק ט"ו,

ו. הקם מפני שיבה בעת אמירת הקדיש וכדו', צריך לישאר עומד, ודוקא אם קם מלא קומתו, אבל אם אינו עושה אלא הידור, א"צ לעמוד^[פב].

ז. מצוה על הרואה בחבירו שבא לישב באמצע הקדיש, שיזכרנו דלא ישב^[פג].

ח. אין לומר קדיש עם החזן, ויש למחות ביד הנוהגין לומר הקדיש עם הש"ץ, בשעה שהוא מנגן הקדיש^[פד].

שאינן עומדין הא-ל הטוב יכפר בעדם, וידוע שהוא ז"ל היה מקובל אלה-י, ואמיתי בדורו של מהריק"א וגאוני עולם, וכל מקובלי הדור הזה חכמים בעיניהם וקבלתם מפי ספרים כו' עכ"ל, ועם האדון הסליחה, כי מקובלי הדור מפי רבינו האריז"ל הם חיים, ומפי כתב הרב עיר וקדיש מוהרח"ו ז"ל, ומה לו להרב הכותב להטיח דברים, ומאי דהביא מהירושלמי, הנה בשער הכוונות שסידר מהר"ש ויטאל מכתבי מר אביו מהרח"ו ז"ל, כתב כו' שאותו לשון שהוא בירושלמי הוא טעות כו', וכ"כ בפע"ח שהוא ספר הכוונות מסודר מהרב מהר"ם פאפיראס כו', ואין ספק דאלו הרמ"ע ידע דברי האריז"ל, היה עונה אמן בכל כחו כו', ע"ש.

פא. במהרי"ל איתא שהיה עומד עד שיסיים אמן יהא שמי' רבא. וכתב הא"ר (סק"ג, וסי' ס"ו סק"ה) דנראה שיעמוד עד אמן שאחר יתברך, לפי מש"כ הלחם חמודות לענין להפסיק באמצע ק"ש לקדיש, דיש להפסיק ולענות אמן שאחר יתברך כו', אבל לא אמן דאחר תתקבל צלותהון כו', ויהא שלמא כו', ועושה שלום כו', שמן תתקבל ואילך אינו אלא מנהג, כמ"ש הרמב"ם בסוף ספר אהבה. וכ"כ המ"ב (סק"ז) ע"ש. וכ"כ הכה"ח (שם). וכ"כ הקצוה"ש (סי' ט"ז בדה"ש סקט"ו) ע"ש.

פב. כ"ה בחסד לאלפים (שם), ובבנן איש חי (שם), ובכה"ח (אות כ"א), וכתבו דה"ה הנכנס לביהכ"נ בעת שאומרים קדיש, צריך לישאר עומד, ע"ש.

פג. כתב הכף החיים (פלאגי, שם) מצוה על הרואה בחבירו שבא לישב באמצע הקדיש, שיזכרנו דלא ישב, דעל הרוב הבא ליכנס הוא מובהל וטרוד ולא אדעת'י, וגם המפטיר דמנגן הקדיש, אם רואה דבאו בני אדם אחר שהתחיל הקדיש והם עומדים, לא יאריך בניגון הרבה ויקצר, כדי שלא יהי' הקדיש עליהם למשא כבד ח"ו. והו"ד בכה"ח (אות כ"ב).

פד. כתב הרא"ש (בתשו' כלל ד' סי' י"ט) אין לומר קדיש עם החזן, כי אין אומרים דבר שבקדושה אלא בעשרה כו', ע"ש. והו"ד במג"א (סי' קכ"ה סק"א), והביא מהגהות יש נוהלין שכתב דאפילו יש מנין מלבדו אסור, ע"ש. וכ"כ הא"ר (סי' נ"ו סק"א). ועי' במחה"ש (סי' קכ"ה) שכתב הטעם, משום דאותו האומר דבריו, נראים שהוא נעשה שליח, ובאמת אינו נעשה שליח לשום אדם. כתב בשלמי ציבור (פא:) רבים נהגו לומר עם הש"ץ הקדיש כשהוא מנגן, ולא אריך למעבד הכי, דלא ניתן הקדיש אלא לש"ץ. וכ"כ בעבוה"ק (שם אות ט"ו). וכ"כ השע"ת (סי' נ"ו

עט. כתב בשער הכוונות (סוף דרוש הקדיש, ובפע"ח שער הקדישים פ"ו, והביאו הט"ז והמג"א שם), מורי ז"ל לא היה קם מעומד בעניית אמן יש"ר של הקדיש, ואמר לי כי הלשון הנזכר בירושלמי, דמשמע ממנו שצריך לקום מעומד, הוא מוטעה, ואינו מתלמוד ירושלמי עצמו, אלא הגהת איזה חכם היתה, והאחרונים הדפיסו אח"כ בתוך דברי הירושלמי, אמנם כשהיה בקדיש דאחר העמידה דשחרית או דערבית או דמנחה כו', אז היה נשאר מעומד וגומר עניית הקדיש, ואח"כ היה יושב. והו"ד בכה"ט (שם) ע"ש. וכ"כ בשלמי ציבור (פא:), ובעבוה"ק (קשר גדול סי' ח' אות י"ד), ובחסד לאלפים (אות ז'), ובכף החיים (פלאגי סי' י"ג אות ז'), ובפיל"ל (אות ג'), ובבנן איש חי (פ' ויחי אות ח') ע"ש. עי' בשד"ח (פאת השדה סי' כ"ט) שכתב, דאף לדעת האריז"ל מי שרוצה להחמיר לעמוד אין בו משום יוהרא.

כתב מוהרח"ו ז"ל בסידורו, יש לקום בקדיש וברכו דערבית של שבת, ששם קבלת הרוח, ע"ש. והו"ד בשע"ת (סק"ד) בשם בשלמי ציבור ע"ש. ועי' בכה"ט (סק"ד). וכ"כ הכה"ח (אות כ"ג) ע"ש. וכ"כ בטעמי המנהגים (שם) בשם סידור האריז"ל כי הקדיש שאומרים אחר קבלת שבת, שאז אדם עומד, שצריך לענות אותו קדיש קודם שישב.

כתב בפע"ח (שער י"ד פ"א), הארי" ז"ל היה יושב בעת קרה"ת, רק כשאמרו קדיש עמד וחזר וישב, ע"ש. והו"ד בדע"ת (סי' קמ"ו). וכ"כ בטעמי המנהגים (שם) שהאריז"ל היה מנהגו לישב בשעת קרה"ת, ולעמוד בעת הקדיש, וחזר ויושב.

פ. כתב הכה"ח (אות כ') מנהג בית אל יכ"ץ שאין עומדים בעניית הקדיש, אא"כ התחיל החזן לומר קדיש והיה אחד עומד, אז נשאר עומד עד שעונה אמן יהא שמי' רבא כו', וכן עמא דבר, ע"ש. וכ"כ בשלחן הטהור (סעי' ב'). עי' בטור ושו"ע (רס"י נ"ג) שכתבו, דכ"ז בציבור שעונין אחריו, אבל ש"ץ שאומר גוף הקדיש, צריך לומר אותו בעמידה.

כתב החיד"א (בשיו"ב סי' נ"ו), מצאתי הגהה כת"י לרב אחד ז"ל שכתב וז"ל, בד"מ כתב בשם ירושלמי דבעי למיקם כשאומרים קדיש, וכן ראינו נוהגים בכל תפוצות ישרא', וחדשים מקרוב באו נהגו שלא לעמוד בברכו, ואומרים דיש להם טעם בזה ע"פ הסוד, וקרינא אנפשאי בסודם אל תבא נפשי, ואולי הסוד הוא שוד ושבר כו', והרמ"א כתב בתשו' (סי' צ"א) דע"פ הירושלמי אפילו בשעה שאומרים העולים לקרות בתורה ברכו חייבים השומעים אותו לעמוד, וכתב על אותו

פרק ד | הנהגת הקהל בשעת קדיש

כה

ט. אסור לעבור נגד האומר קדיש, כמו שאסור לעבור נגד המתפלל^[פח], ואחר שאומר 'דאמירן בעלמא', מותר לעבור נגדו^[פז].

י. מי שנזדמן לו לענות קדיש וקדושה בבת אחת, וא"א לעשות שתיהן, 'אמן יהא שמיי רבא' קודם^[פז].
יא. ואם כבר שמע קדיש היום, אבל עדיין לא ענה קדושה, יקדים עניית קדושה^[פח].

יב. אם התחיל לענות קדושה, ושמע שאומרים קדיש, לא יפסיק^[פט]. אלא יגמור קדוש ג"פ עד כבודו, ויאמר אח"כ 'אמן יהא שמיי רבא' אם שומע אז^[צ].

יג. הבא לביהמ"ד והצבור עונין 'יהא שמיי רבא', כל זמן שלא סיימו, מותר לענות עמהם, רק שלא יאמר תיבת 'אמן'^[צא].

מגיעים לקדושה, ובאחד לקדיש שאחר י"ח, ילך ויענה קדושה, כי שם ישמע ג"כ קדיש שאחר התפילה. והו"ד בשארי אחרונים. ועי' במאמר^ר (אות ד'), ובכה"ח (אות ד') מש"כ בזה.

פח. כ"כ המאמר^ר (אות ד') ע"ש. והו"ד בשעת^ת (סי' קכ"ה סק"ד) ע"ש. וכ"כ החסד לאלפים (שם) דיקדים עניית קדושה, כדי שיצא ידי חובת קדיש וקדושה, כי טובים שניהם כאחד. וכ"כ הבן איש חי (שם). וכ"כ המ"ב (סי' קכ"ה סק"ח). וכ"כ הכה"ח (אות ה'), וכתב דנראה דזהו אם אין יכול אח"כ לענות קדושה כדי לצאת י"ח, אבל אם יזדמן לו אח"כ ג"כ לענות קדושה, אפילו עדיין לא ענה קדושה, קדיש קודם, וכתב עוד וז"ל, נ"ל דזה שאמרו קדיש קודם, היינו בשאינו מחויב באותה קדושה לצאת בה י"ח, כגון שעדיין לא התפלל או כבר התפלל, אבל אם הקדושה היא מחויב בה לענות עכשיו, כגון שהתפלל י"ח וחוזר הש"ץ לאמר החזרה בקול רם, והגיע לאמר קדושה, ושמע קדיש ממקום אחר, ואינו יכול לאומרו ולגמרו ואח"כ יענה קדושה, קדושה קודמת דמצוה בשעתה עדיפא, וכאן הוא מקומה, שיש לה טעם בסוד, עכ"ל, ע"ש.

פט. כ"כ הפר"ח (שם) שמסתברא שאם התחיל לענות קדושה, שלא יפסיק כדי לענות איש"ר מברך. והו"ד בעבוה"ק (שם אות י"ט), ובחסד לאלפים (שם), ובבן איש חי (שם), ובכה"ח (אות ו'). ועי' בח"א (שם), ובמ"ב (סי' נ"ו שם).

צ. כ"כ הפמ"ג (סי' קכ"ה מש"ז סק"ב) ע"ש. והו"ד במ"ב (סי' קכ"ה סק"ח). ויש חולקים ע"ז, עי' בתורת חיים, ובכה"ח (סי' קכ"ה אות י"ז) מש"כ בזה.

צא. כתב בהגהת אלפסי (סביב המדכי ברכות מט.), מאן דעייל בבי כנישתא, ואשכח ש"ץ ביהא שמיי רבא, אע"ג דלא שמע קדיש דמעיקרא כלל, עני בהדי ציבורא, דאע"ג דיהא שמיי על מאי דאמר ש"ץ אמרינן לי, מ"מ מילתא דשבח באפי נפשי היא, ואכתי לא סליק להו לציבורא נמי מילתא דקדיש, הילכך לא דמי לעניית אמן יתומה, וכן קבלתי מרבותי תוסי' חידושים. וכ"כ הרמ"א (סעי' א'), והמג"א (סק"ה וסי' ק"ט סק"ב) ע"ש. וכתב

סק"ג) ע"ש. וכ"כ המסגה"ש (שם) די ש למחות ביד הנוהגין כן. וכ"כ הכה"ח (אות ט"ז) בשם כמה אחרונים.

פה. כ"כ הברכ"י (סי' נ"ה אות ט'), ובספרו עבוה"ק קשר גדול סי' ח' אות ה') בשם מהר"י מולכו. והו"ד בשעת^ת (סי' נ"ו סק"א). וכ"כ בחסד לאלפים (סי' נ"ה אות י"ב). וכ"כ המסגה"ש (על ספר שלחן שלמה אות א'). וכ"כ הקצוה"ש (סי' ט"ז סעי' ו'). וכ"כ בפתח השער (סעי' י"ד), והביא מהגאון מבוטשאטש ז"ל (סי' ק"ב) שכתב, דמותר לעבור כנגד המתפלל שמו"ע, כדי לשמוע קדיש או אפילו לענות אמן. והשלחן הטהור (סעי' ז') חולק על הנ"ל, ודעתו דמותר לעבור נגד האומר קדיש, כי אין השכינה עומדת אלא נגד המתפללין אפילו ביחיד.

עי' באשל אברהם (בוטשאטש, סי' ק"ב) לענין שאסור לעבור כנגד המתפלל, שכתב כמה אופני היתר בזה, וא"כ ה"ה לענין קדיש. ועי' בדעת^ת (סי' ק"ב).

פו. כ"כ הבן איש חי (פ' ויחי אות י') דנראה שאם הגיע האומר קדיש לעל ישראל, ויש לזה צורך לעבור לפניו שרי, וכן אנחנו נוהגים. וכ"כ הכה"ח (סי' נ"ה אות ט') דכיון דאינו מן נוסח הקדיש, אלא היא מנהגא בעלמא, כמ"ש הרמב"ם (סוף ספר אהבה) שמן תתקבל ואילך אינו אלא מנהג, יכול לישב, ע"ש. וכ"כ בהליכות שלמה (עמ' פ"א).

פז. כתב המג"א (סי' נ"ו סק"א), כתב באר שבע מדאיבעיא להו בגמ' (ברכות כא:): מהו שיפסיק לומר יש"ר (באמצע שמו"ע, ומסיק דאין מפסיק), ואלו למודים ולקדושה פשיטא להו דלא מפסיק, ש"מ די ש מצוה טפי בעניית איש"ר מקדושה ומודים, וכ"כ מוהר"ש יונה (סי' ט') ע"ש. וכ"כ הפר"ח (סי' קכ"ה) ע"ש. וכ"כ הפמ"ג (שם) דכששומע שתיהם כאחד, (כמו בקהלות גדולות בעזרה כמה מנינים), י"ל אמן יהש"ר. וכ"כ השו"ע הרב (סעי' א') שקדושת הקדיש גדולה מכל הקדושות, ויש יותר מצוה בעניית הקדיש מבעניית קדושה. וכ"כ הח"א (כלל ל' סי' ו') ע"ש. וכ"כ המ"ב (סק"ו). וכ"כ בעבוה"ק (קשר גדול סי' ט' אות י"ח), ובחסד לאלפים (אות ה'), ובבן איש חי (פ' ויחי אות י"א), ובכה"ח (אות ג') ע"ש.

כתב המג"א (שם) אם יש שני בתי כנסיות לפניו, באחד

נמוקי הלכה | דיני קדיש

יד. ואם בא לביהמ"ד, ואומרים 'אמן', ויודע על מה אומרים, יענה עמהם^[בצ], ובתנאי שיכול לכוין ולהתבונן בדעתו את הענין שעליו הוא אומר אמן, והעיקר הוא יתגדל ויתקדש שמי' רבא^[ג].

טו. השומע קדיש באמצע ברכת קריאת שמע, מותר לענות אמן יש"ר, וכשמסיים החזן דאמירן בעלמא, יענה אמן, אבל שאר אמנים שבקדיש לא יענה, שאינם מעיקר הקדיש^[ד]. ויש אומרים שיכול לענות האמנים הראשונים של הקדיש, אבל לא האמנים של "תתקבל צלותהון, ועל ישראל, ויהא שלמא, ועושה שלום"^[ה] וכו'.

טז. אם שומע קדיש באמצע פסוקי דזמרה "מברוך שאמר" ואילך, מותר לענות כל אמנים שבקדיש, אבל לא בריך הוא^[ז]. ויש אומרים דאין לענות האמנים "מתתקבל צלותהון"^[ח] ואילך וכנ"ל.

הענין כו', ומיהו בברכה ארוכה שחותמת בברוך, די אם מכיין בדעתו את הענין של הברכה החותמת, עכתו"ד, ע"ש.

צד. כתב המחבר (סי' ס"ו סעי' ג') לקדיש כו' מפסיק אפי' באמצע הפסוק כו', ע"ש. וכתב המג"א (סק"ו) בשם הלחם המודות שיענה איש"ר, וישתוק וישמע עד אמן שאחר יתברך, ויענה אמן כו', ומתקבל ואילך לא יענה אמן, כי אינו אלא מנהג, ע"ש. וכ"כ השו"ע הרב (סעי' ה'). וכ"כ הח"א (כלל כ' סי' ד') דשאר אמנים שבקדיש לא יענה כו'. וכ"כ הערוה"ש (אות ו') שרק אמן שאחר דאמירן בעלמא יענה שזהו מעיקר הקדיש.

צה. כ"כ החסד לאלפים (סי' נ"ו אות ג', וסי' ס"ו אות ב') ע"ש. וכ"כ הבן איש חי (פ' שמות אות ו') שיפסיק לחמשה אמנים הראשונים של קדיש, אבל שאר אמנים של תתקבל, ועל ישראל, ויהא שלמא לא יענה. וכ"כ הכה"ח (סי' נ"א אות י"א) ע"ש.

צו. כתב המג"א (סי' נ"א סק"ג), כתב בכוננות דמותר לענות אמן אחר ברוך שאמר, ונ"ל דאפילו באמצע הברכה מותר לענות אמן, כיון שלא הוזכרה בגמ' כו', ע"ש. וכ"כ הפמ"ג (שם) דלענות אמן על איזה ברכה שתהי', שרי אפילו באמצע פסקד"ז, ואפי' באמצע ברכה ברוך שאמר או ישתבח, ולא דמי לאמצע ברכה של ק"ש דאסור, דמוזכר בתלמוד, משא"כ זה כו', ע"ש. וכ"כ הדה"ח. וכ"כ השו"ע הרב (סעי' ה') לענין ברוך שאמר, ע"ש. וכ"כ הח"א (שם סי' ג', ובנ"א אות א' באריכות), וכתב, אבל לא ברוך הוא וברוך שמו, ע"ש. וכ"כ הערוה"ש (שם אות ה'). ועי' בכה"ח (שם) שכתב דאף אם עדיין לא אמר בא"י אמ"ה הא-ל-אב הרחמן כו', לא יאמר ברוך הוא וברוך שמו, וגם לא אמן של על ישראל ויהא שלמא, דכיון שאינם חובה כ"כ אלא מנהגא בעלמא, למה יפסיק בזה בשבח הגדול הזה. ועי' במנחת פתים (סי' נ"א) שכתב וז"ל, עי' בפמ"ג דגם באמצע ישתבח יענה אמן כי לא נזכר בתלמוד וכמו בברוך שאמר, והעתיקו הדה"ח, ותמהני דנזכר ישתבח בתלמוד כדאיתא בפסחים (ק"ח). מאי ברכת השיר כו', ועי' בשו"ע הרב מוכח מלשונו דאין לענות אמן באמצע ישתבח, עכ"ל. וכעין זה כתב הקצוה"ש (סי' י"ח סק"ה) ע"ש. ודעת הבן איש חי (פ' יגש אות ט')

הפמ"ג (שם) שאפילו מצא צבור בסוף, כמו מברך וכדו', עונה עמהם, ולא אמן, דאמן קאי על יתגדל דש"ן, ולא שייך ליהא שמי' רבא כו'. וכ"כ שארי אחרונים.

צב. כ"כ הרמ"א (סי' קכ"ד סעי' י"א) ע"ש. וכ"כ המג"א (סי' נ"ו סק"ה) ע"ש. וכ"כ הלב"ש, וכתב וז"ל, משא"כ אם בשעת אמירתם אמן לא ידע על מה קאי, אף ששומע אח"כ יש"ר, ומבין שנאמר על קדיש, לא יאמר רק יש"ר, אע"ג דלא הוי כה"ג אמן יתומה, כיון שידוע שנאמר על קדיש, מ"מ כבר כלה אז אמן מפי רוב הצבור, שהרי כבר הם אומרים יש"ר, ואסור לומר אמן דהא בעינן שיאמר אמן תוכ"ד להברכה, או בשעה שרוב הצבור עונים כו', עכ"ל. וכ"כ השו"ע הרב (סעי' ד') ע"ש.

כתב בשו"ת שבט הלוי (ח"ח סי' כ"ב) כב' עמד לעורר דאין מצינו לישב מנהג העולם בבתי מדרשים שרבים אומרים יחד קדיש, ובצבור גדול שכ"ח מאד שע"י עניית העונים נתהווה רעש גדול, ואין שומעים אמירת הקדיש מפי האומר, אלא עונה אחר האחרים בלי שמיעה ובלי ידיעה על איזה חלק ברכה מהקדיש עונה, ולכא"ו היא אמן יתומה, ומביא כב' בשם מורו ורבו הגה"צ מהר"י גרינוואלד זצוק"ל הגאב"ד פאפא די"ל דכל הקדיש נחשב לענין זה כברכה אחת כו', ויש לסברא זה מקום בהלכה, ע"ש. וכ"כ בהליכות שלמה (עמ' פ"ב) ע"ש.

צג. כ"כ הקצוה"ש (סי' ט"ז בדה"ש סק"ב) וזתו"ד, הנה מש"כ המג"א לכוין דעתו שידע לענות על הקדיש, אין הכוונה שידע שהוא עונה אמן דקדיש ודי בזה, דא"כ מדוע צריכים נתינת טעם שמותר לענות יש"ר אע"פ שלא שמע הקדיש הואיל והוא שבח בפני עצמו, תיפוק לי' דבלא"ה יהא רשאי דהא בודאי יודע על מה שהוא עונה, דהא אמירת יש"ר אינה בשום מקום רק בקדיש, וע"כ צ"ל דהיינו להתבונן בהענין המדובר בהקדיש מתחלתו שעליו הוא אומר אמן, והעיקר הוא יתגדל ויתקדש שמי' רבא, משא"כ ביש"ר א"צ להתבונן בענין הקדיש שמקודם יש"ר, הואיל והוא שבח בפ"ע, וכן מצאתי במ"ב (סק"ט) כו', ולפ"ז בכל אמן שהדין שיכול לענות אע"פ שלא שמע הברכה, אם יודע על מה הוא עונה, צריך לכוין ולהתבונן בדעתו את

יז. המתפלל במנין אחד, ושומע קדיש או קדושה ממנין אחר, אם כשיענה יפריעו מלכוין כראוי, א"צ לענות אלא ימשיך בתפלתו^[צח].

יח. הלומד במקום שהצבור מתפללים, פטור מלענות אמן ואפילו איש"ר, אבל קדושה וברכו ומוודים יענה^[טז].

פרק ה

גדר חיוב הקדיש

הפסק בין הפסוקים או הלימוד להקדיש / עשרה אנשים בשעת אמירת הפסוקים או הלימוד

א. אסור לומר קדיש רק אחר פסוקים או תפלה או לימוד^[ק]. ואין להפסיק בין הלימוד או התפלה לבין הקדיש, אלא צריך לאמרו תיכף^[קא].

ושומע שאומרים קדושה בביהכ"נ, אם אינו סמוך לו ממש, אינו חייב לענות, אך אעפ"כ טוב שיענה, אם לא שהוא בביהמ"ד ויצטרך להפסיק עי"ז מד"ת או משמיעת קרה"ת, וכן נהג בעצמו שלא ענה קדושה בלכתו בדרך בשעה שהיה עוסק בדבר הלכה, עכתו"ד, ע"ש. וכעין זה כתב בשו"ת **תשובות והנהגות** (ח"ב סי' ע"ה וח"ה סי' כ"ג), ע"ש באריכות. [מענין לענין- הרה"ק רבי אביגדור מדוקלא זצ"ל (אחי הגה"ק מצאנו ז"ע) אמר בדרך הלצה, על מה שאמרו חז"ל (עירובין נד.) חש בראשו יעסוק בתורה, שהכוונה דמי שאומר שראשו כואב לו, ישב עצמו ללמוד תורה, ואז יראה שאין לו ראש, ואין אפשר שראשו כואב לו. (חמדה גנוזה ח"ב עמ' ל"א)]

ק. כתב **הכלבו** (סי' ו'), אחר ישתבח פותח החזן קדיש, שכן דרך קדיש לבוא אחר קריאת פסוקים, ואם איחר והפסיק בין פסוקי דזמרה לקדיש, יאמר ברכו בלא קדיש, וראי' לדבר ברכו של ערבית, שאומר בלא קדיש, אך טוב שיאמר פסוקים דתהלים או שאר פסוקים עד שלשה או יותר, ואח"כ יאמר קדיש, שלא לשנות מנהג התפלה כו', שלעולם לא תמצאנו בלא פסוקים לפניו, אם לא אחר גמר התפלה, ע"ש. והו"ד **ברמ"א** (סי' נ"ד סעי' ג') ע"ש. וכ"כ **הלבוש** (שם), שלעולם אין אומרים קדיש בלא פסוקים של שבח ותהלה לפניו. וכ"כ **המג"א** (שם סק"ג), וסיים וז"ל, ועתה חדשים מקרוב באו שפורסין שמע אחר קדיש בתרא, ואומרים שנית קדיש, ואינו נכון דמה ענין לומר ב' קדישים סמוכים זה לזה כו', ועכ"פ יש ללמדם שיאמרו מקצת פסוקים בין שני הקדישים, עכ"ל. וכ"כ **הפמ"ג** (שם, ועי' סי' נ"ה מש"ז ס"ק א' ו') דאין אומרים קדיש בלא פסוקים לפניו, אם לא הש"ץ אחר חזרת התפלה, או בלחש

דאין לענות אפילו באמצע ברוך שאמר, ודינו כמו ברכת ק"ש, ע"ש. וכ"כ **הכה"ח** (שם). וכ"כ **הקצוה"ש** (שם) עפ"י השו"ע הרב בסידור, ע"ש. ועי' **בהליכות שלמה** (עמ' ע"ט).

צז. כתב **הבן איש חי** (שם אות י'), **האריז"ל** לא פירש לנו על אמנים של תתקבל ועל ישרא' ויהא שלמא, ומדברי **השלמי ציבור** משמע דגריעי אמנים אלו מן אמנים דברכות, וכן מדברי **הכוונות יש** להבין קצת דדוקא באמנים דברכות קאמר, וסוף דבר העליתי מחמת ספק שב ועל תעשה עדיף, דאמנים אלו יהרהר בלבו, ע"ש. וכ"כ **הכה"ח** (שם). וכ"כ **בהליכות שלמה** (שם) ע"ש.

צח. כ"כ **בהליכות שלמה** (עמ' פ') וזתו"ד, בשו"ע מוכח שאינו חייב לענות כשמע ממנין אחר, אע"פ שהרשות בידו לענות אם ירצה, ולכן אם הדבר מפריעו, עדיף שלא יענה, וכן היה נוהג (רבינו) שלא ענה קדיש וקדושה גם כשהיה בתחלת סדר התפלה באמירת קרבנות כו', ואף אם אינו בחדר אחר כמו שמצוי ביותר כשמתפלל ליד הכותל המערבי, שמתקיימים שם מנינים רבים זה אצל זה, כיון שניכר הדבר שהוא אינו מן המתפללים במנין האחר, לא הוי זלוזל אם אינו עונה עמהם, עכתו"ד, ע"ש. וכעין זה כתב בשו"ת **תשובות והנהגות** (ח"ב סי' ע"ד וח"ה סי' כ"ב), ע"ש באריכות.

צט. כ"כ **בהליכות שלמה** (שם) וזתו"ד, כיון שעוסק בתלמודו, אינו מחויב להטות אזנו כדי לשמוע הברכות, ואיהו בדיד' ואינהו בדידהו, (ומ"מ עדיף לכתחילה להמנע מלבוא לידי כך), ואמר לצורב אחד ששאל בענין זה, הרי אתה לומד, והיאך יתכן שהנך שומע את המתפללים, אבל קדושה וברכו ומוודים יענה, כיון שיהי' ניכר אם לא יצטרף עמהם, אולם העובר ברחוב

ב. אין לומר קדיש כי אם היכא דתיקון בתפלה או על לימוד, אבל אחר תפלות שתקנו הגאונים, ותחינות של רחמים, לא יאמר קדיש^[קב].

ג. צריך שיהיו עשרה אנשים בשעת אמירת הפסוקים והלימוד, אבל אם לא היו שם עשרה, אע"פ שבאו אח"כ, אין לומר קדיש עד שיאמרו עכ"פ ג' פסוקים, או יקרא איזה אגדה^[קג].

ועי' בפמ"ג (שם) שכתב וז"ל, איני יודע מה שנשתרבו המנהג שהחזן אוהו הס"ת לאחר אשרי ואומר יהללו, ואח"כ כשיש חולה אומר מי שבירך כמה, ומפסיק הרבה בין אשרי לקדיש שלפני העמוד, עכ"ל. כתב הפמ"ג (סי' נ"ה מש"ז סק"ג), ראיתי יש אומרים בתפלת המנחה וידבר ואשרי, ואח"כ לוקחים הטלית ובודקין ציצית ומברכין, ומי הרשה להם להפסיק כל כך בין אשרי לקדיש, הואיל ויכולין להניח קודם אשרי או וידבר.

בהל' ר"ה כתב המחבר (סי' תקפ"ד סעי' ד') שאם יש מילה בר"ה, מלין בין קרה"ת לתקיעת שופר. וכתב המג"א (סק"ז) בשם הלבוש (סי' תקצ"א סעי' א') דבשבת שאין שופר, יש להסמיך אשרי לקרה"ת, ואח"כ לעשות הברית, ע"ש. אבל הא"ר (שם) כתב דיותר טוב למול קודם אשרי, שלא יהא הפסק כ"כ בקדיש דקאי על אשרי, ע"ש. וכ"כ שארי אחרונים. ובהל' יוה"כ כתב המחבר (סי' תרכ"א סעי' ב') דאם יש מילה ביוה"כ מלין אחר קרה"ת, ולאחר המילה אומרים אשרי. והרמ"א כתב שהמנהג למול אחר אשרי. וכתב המג"א (סק"ב) דיש נוהגין למול קודם אשרי. וכ"כ הלבוש (שם). וכ"כ הא"ר (שם). וכ"כ שארי אחרונים. ועי' בשו"ת מהר"ם שיק (סי' קכ"ו).

בענין זה יש להעיר, דלפי מה שנהוג היום לעשות אפיעל"ס בביהמ"ד בשעת התפלה, ובעל האפיעל"ס אומר דרשה לפני הציבור, ובשעת הדרשה אומרים אשרי ובא לציון וכדו', ולפעמים מאריך בדרוש, ותיכף אחר הדרשה אומר הש"ץ קדיש, אף אם גמרו ובא לציון באמצע הדרשה, דלכא"ל לאו שפיר עבדי, אלא צריך לשייר לכה"פ ג' פסוקים לאמרו תיכף לפני הקדיש. ועי' בשו"ת מהר"ם שיק (סי' קכ"ו). ועי' במג"א (ריש סי' קל"ב) שהביא בשם כמה פוסקים, דכשמכריזין דבר, יש להכריז קודם שמתחיל החזן אשרי, ולא בין אשרי ללמנצח, וכ"ש בשעה שאומרים אשרי, שתבטל כוונתם. והמחה"ש הביא שטוב יותר להכריז אחר גמר התפלה, ע"ש. ועי' בפמ"ג (שם) שכתב, דאין נכון מה שמסבבים בנדבה וכדו' וכש"כ בשעת חזרת התפלה, דמבלבליים הכוונה. והכה"ח (שם אות א') כתב ע"ז וז"ל, מיהו התורת חיים (אות א') כתב ליישב המנהג, דאינו דומה להכרזה שמכריז חדשות ועי"ז מתבטל הכוונה, משא"כ בדבר הנוהג תמיד, שאינו מתבטל הכוונה עי"ז, עכ"ל.

קב. כ"כ הרמב"ם (בתשו' פאר הדור סי' ק"ל). והו"ד בכרכ"י (סי' נ"ה אות ב'), ובעבוה"ק (קשר גדול סי' ח' אות ג'), ובכה"ח (אות ד') ע"ש.

קג. הנה הט"ז (סי' נ"ה סק"ג) כתב וזתו"ד, מתוך דברי הפוסקים שכתבו, 'ואומר קדיש, ואין אומרים אותו בפחות מעשרה,

בערבית שאומר קדיש אחר התפלה. וכ"כ השו"ע הרב (סעי' ד'), והח"א (כלל ל' סי' ז') דאסור לומר ב' קדישים זה אחר זה, אם לא בהפסקת מזמור. וכ"כ בעבוה"ק (קשר גדול סי' ח' אות א') ע"ש. וכ"כ שארי אחרונים. ועי' בנמוקי או"ח (סי' נ"ה) שכתב וז"ל, ראיתי לעורר כי נפלאה היא בעיני, (הגם שראיתי נוהגים כן בבתי המדרשים של צדיקים מפורסמים וגדולי תורה ז"ל), שנוהגים בקצת מקומות שאומר אדם חשוב (שהוא יתום) קדיש לבדו, ואח"כ יאמרו האחרים אחרי קדיש שלו, נמצא קדיש אחרי קדיש, וכזה לא מצינו בשום פוסק, כיון דהקדיש שיאמר השני הוא כבר הפסק בהקדיש הראשון אחר התפלה או הפסוקים שאמרו מקודם, ונוהגים בהרבה מקומות ופה קהילה לאחר סתימת הגולל ל"ע, כשיש איזה בנים שירצו שיאמרו כל אחד קדיש בפני עצמו, או אומרים העומדים שם בין כל קדיש וקדיש מזמור אחד בתהלים, כדי שיאמר כל אחד קדיש על המזמור בפני עצמו, אבל לא שיאמרו קדיש אחר קדיש, עכ"ל. וכן הגה"ק משינאווא זצ"ל הקפיד על מי שהיה אומר קדיש יתום אחר שסיים חבירו, ואמר בדרך צחות, שהשני אומר קדיש על הראשון. (ברכה שלימה)

קא. כ"מ בכל בו (המובא בהערה הקודמת) ע"ש. ומטעם זה כתב הכל בו (סי' כ"ז) שהש"ץ צריך לעמוד בישתבח, כדי שיסמוך לו הקדיש מיד. והו"ד במחבר (סי' נ"ג סעי' א'). וכ"כ הדרכי משה (סי' נ"ד אות א') וז"ל, תמינהי טובא שנהגו בכל מקום להפסיק בין ישתבח לקדיש, וכשחזרין להתפלל מתחילין בקדיש, וקשה לי דהרי קדיש זה לא קאי רק על פסוקי דזמרה, וא"כ למה מפסיקין קודם קדיש, גם כשחזרין ומתחילין בקדיש הוי לבטלה, דקדיש זה על מה קאי כו', עכ"ל, ע"ש באריכות. וכ"כ בתשו' מהר"ם מיניץ (סי' ח') שימתין עד שיבא מנין, ואז יאמר ישתבח, דאם יאמר ישתבח מיד אחר סיום פסוקי דזמרה, ויסיח דעתו ויעסוק בדברים בטלים והוי הפסק, א"כ על מה קאי קדיש, ע"ש. וכ"כ הלבוש (שם) ע"ש. וכ"כ הב"ח (סי' נ"ג אות א'). וכ"כ התולעת יעקב (הובא בעט"ז) ע"ש. וכ"כ הט"ז (סי' נ"ה סק"ג) שאין לעשות לכתחילה הפסק בין הקדיש ובין מה שנאמר תחלה, ע"ש. וכ"כ המג"א (סי' נ"ג סק"א) ע"ש. וכ"כ המחשה"ש (שם) ע"ש. וכ"כ בשלחן שלמה (סי' נ"ד), וכתב דלכן יזהר מאוד שלא להפסיק בין עלינו או שיר היחוד או שיר של יום, לקדיש. וכ"כ שארי אחרונים.

כתב המג"א (סי' רפ"ד סק"ז) ברגלים שנוהגין לומר מי שבירך לקברנים, יאמרו קודם אשרי, שלא להפסיק בין קדיש לאשרי.

ד. אין צריך שכל העשרה ילמדו, אלא אפילו שנים ושלשה לומדים, אומרים קדיש כשיש שם עשרה, ואפילו תינוקות שלומדים [קד]. ויש מפקפקים בזה, ודעתם שדוקא כשעשרה לומדים ביחד, יש לומר קדיש [קה]. ועכ"פ יקרא ג' פסוקים או אגדה בקול רם, כדי שישמעו כל העשרה [קו].

ותיכף אחר לימוד המשניות, תאמרו מקודם בחיתוך אותיות היטיב ולא במרוצה, ר"ח בן עקשיא ותנא דבי אליהו, ואח"כ תאמרו קדיש דרבנן בכוונה, גם בשנה שני' אחר פטירתו תאמרו ג"כ קדיש דרבנן בכל יום אחר לימוד פרק אחד בשביל נשמתו כו', ע"ש.

קה. כתב הערוה"ש (סי' נ"ה אות ה'), **הרמב"ם** (בסדר התפלה בנוסח הקדיש) כתב, דכל עשרה מישראל' או יותר שעוסקין בתלמוד תורה כו', כשהן מסיימין אומר אחד מהם קדיש, ומבואר בדבריו דדוקא עשרה שלומדים ביחד, יש רשות לומר קדיש זה, לאפוקי אם פחות מעשרה לומדים, וכ"ש אחד כשלומד, ולפ"ז יש לגעור באנשים כשיש להם יארציט, לומדים בעצמם איזה פרקי משניות, ואומרים קדיש, ואסור לעשות כן. וכ"כ בשו"ת **מנחת אלעזר** (ח"ד סי' ע"ב) וז"ל, מה ששאלת על אשר לא נהגנו לומר קדיש דרבנן על משניות שלומדים כ"א לעצמו, כמו שנהגים הרבה בעולם. הנה, ע"ז הקפידו **אאזמור"ר הגה"ק מפה, ואאמור"ר הגה"ק זי"ע** במי שנהג לומר קדיש דרבנן ביום היא"צ או תוך י"ב חודש אחרי משניות שלמד בעצמו, כיון שקדיש תיקנו כמו קדושה, ושאינן לאומרו רק כשרבים היינו עשרה לומדים, ומצאתי אח"כ מפורש כדבריהם לחד מן קמאי בשו"ת **אבן השוהם ומאירת עינים** (סי' י"ט), דאונתן הלומדים משניות וגמ' אפילו שלשה ביחד, אין לומר קדיש אח"כ רק כשלומדים עשרה יחד, ועכ"פ רובא דמינכר של עשרה כו', אבל לא כשלומדים רק מיעוטן, ואין לדמותו לפורס על שמע או קדושה שא' אומר כשיש עשרה שם כו' ע"ש, ולכאו' יוכל כ"א גם כשלומד משניות בפ"ע, כשיקרא סביבו עשרה אנשים, ויאמר בפניהם ר"ח בן עקשיא אומר, לומר אח"ז קדיש דרבנן, אך באמת לא מהני כו', עכ"ל, ע"ש.

קו. כ"כ הקצוה"ש (סי' ט"ז סק"ז, ובהערות בסוף הספר) שיקרא הפסוקים או האגדה בקול רם, כדי שישמעו כל העשרה ויתקדש השם בלימוד, עי' **מג"א** (סי' רל"ד), ועי' לשון **הרמב"ם**, ע"ש. וכ"כ בשו"ת **מנחת יצחק** (ח"ח סי' נ"א) **דבאר"י** (סי' תקפ"א סק"ג) משמע שסגי עם החזן אומר ג' פסוקים אחרי שיבואו המנין, מ"מ מוכח דצריך לאמרו בקול שישמעו הצבור, ע"ש. ועי' בספר **שפתי נבונים** (ח"א סי' ל"ז ול"ח).

כתב **הקצוה"ש** (שם) יש להסתפק אם צריך שכל העשרה ילמדו יחד בענין אחד, או אפילו אם לומדים כ"א בפ"ע בענינים שונים, אחרי שהם במקום א' מתחייבים בקדיש, וכן

משמע דהפסוקי דזמרה א"צ עשרה, דאפילו אם אומרן ביחידות, כל שיש עשרה בשעת אמירת הקדישים, די בכך כו', וכן נ"ל בכל לימוד שאדם לומד, פסוקים ואגדות או תלמוד, שאם נזדמן לו תיכף מנין, שיכול לומר קדיש כו', דלא **כלבוש** כו', וכן נוהגין בכל יום באמירת תהילים בבוקר בלא מנין, שאומרים אח"כ קדיש כשיבואו מנין, ושפיר עבדי, עכתו"ד, ע"ש. וכ"מ בשו"ת **שער אפרים** (סי' י"ז, והובא בבה"ט סק"ו) ע"ש. אבל **המג"א** (סי' ס"ט סק"ד, וסי' רל"ד סק"א) חולק ע"ז, וכתב וז"ל, כשלומדים בביהכ"נ וליכא מנין, ואח"כ קוראין עשרה לומר קדיש, לא יאות עבדי, וק"ו הוא, דהא עיקר טעם קדיש על הלימוד משום שנתקדש השם, וא"כ בעינן עשרה בשעת הלימוד כו', עכ"ל, ע"ש. וכתב **האר"י** (סי' נ"ה סק"ג, וסי' תקפ"א סק"ג) דלכתחילה יש לחוש ללמוד עוד מעט כשבאין, והביא רא"י **מהכלבו** (סי' ס"ה) לענין סליחות, דלא כהט"ז, ע"ש. וכ"כ **הח"א** (כלל ל' סי' ז'). וכ"כ **המ"ב** (סי' נ"ד סק"ט, וסי' נ"ה סק"ב, וסי' רל"ד סק"ה) וז"ל, **מהגר"א** (סי' רל"ד) מוכח כהמג"א, ע"כ הסכימו האחרונים **[הפמ"ג, ודה"ח, וש"פ]** דהנכון שיאמרו אח"כ מזמור או ג' פסוקים, ויאמרו קדיש, עכ"ל. וכ"כ **השלחן שלמה** (סי' רל"ד, ועי' סי' נ"ה אות ב') ע"ש. וכ"כ **הקצוה"ש** (סי' ט"ז סעי' ב' ובה"ש סק"ו), וכתב וז"ל, **בשו"ע הרב** לא ביאר דעתו בזה, והאחרונים פסקו כהמג"א, וקצת מוכח כן מלשון **הרמב"ם** (סוף ספר אהבה, והובא במג"א סי' נ"ד סק"ג) וז"ל, כל עשרה שעוסקים בתורה כו', אומרים קד"ר, עכ"ל, משמע שצריך עשרה בשעת הלימוד, עכ"ל. וכ"כ **הכה"ח** (סי' נ"ה אות ה' ומ"א, וסי' רל"ד אות ב') ע"ש. ועי' בשו"ת **חלקת יעקב** (סי' כ').

קד. כ"כ בלחם חמודות (ברכות פ"ח סי' ה' אות מ'), וכתב דהוי כמו בפורס על שמע, ע"ש. והו"ד **במג"א** (סי' ס"ט סק"ד) ע"ש. וכ"כ **האר"י** (סי' קנ"ה סק"א), וכתב על דברי הל"ח וז"ל, אך לא ידעתי למה הזכיר שנים שלמדו, דמראי' דפורס שמע משמע אפילו אחד, עכ"ל. וכ"כ **הח"א** (כלל ל' סי' ז'). וכ"כ **המ"ב** (סי' נ"ד סק"ט). וכן **הקצוה"ש** (בהערות בסוף הספר) הביא רא"י לזה, ממה שאיתא בשו"ע דאם אין מנין בביהכ"נ ימתין עם ישתבה, והרי מי שיבא אח"כ להביהכ"נ אינו שייך לאמירת ישתבה כלל כיון שלא אמר פסוקד"ז, והקדיש יהי' על אמירת הש"ץ לבדו, ע"ש.

כתב **ביסוד ושורש העבודה** (בסופו צוואת המחבר, צוואה שני', אות ג' וד'), שנה ראשונה אחר פטירתו תשנו ב' פרקים משניות בכל יום, באיזה חבר דווקא ולא ביחיד, בשביל נשמתו, פרק אחד אחר תפילת שחרית, ופרק אחד אחר תפילת המנחה כו',

ה. אפילו מי שלא למד או התפלל מותר לומר קדיש^[קז].

ו. בתפלת שחרית אין לומר "רבי ישמעאל אומר" אלא כשיש מניין^[קח], ואם אין מניין להודו, יש מי שאומר שיאמר עד ברוך שאמר, ואז יאמר "ר"ח בן עקשיא אומר", ויאמר קדיש דרבנן^[קט]. אבל אם לא היה להם מניין קודם ברוך שאמר, אסור לומר קדיש בתוך פסוקי דזמרה^[קי].

ז. אם עדיין אין מניין בביהמ"ד, ימתין הש"ץ עם ישתבח עד שיבא מנין, ויאמר ישתבח וקדיש^[קיב]. ואם אמר ישתבח מיד, ואח"כ הגיע מנין, אפ"ה יאמר קדיש אם לא הפסיק, אבל אם הפסיק צריך לומר ג' פסוקים של פסוקי דזמרה^[קיב].

ח. בתפלת מנחה אין לומר אשרי אלא כשיש מנין בביהמ"ד, כדי שיאמרו עליו הקדיש שלפני תפלת המנחה^[קיג]. ואם אמרו אשרי בלא מנין, ואח"כ באו למנין, יאמרו מזמור אחד, ואח"כ

(שם) אם אין מנין, ימתין מלהתחיל ישתבח עד שיתקבצו מנין, ויסמוך ישתבח ליוצר אור, כדי שלא להפסיק ביניהם, וגם משום שהקדיש קאי על ישתבח, ואין אומרים קדיש פחות מעשרה. ועי' בט"ז (סי' נ"ה סק"ג). ועי' בפמ"ג (שם).

כתב המג"א (שם סק"ד), אבל יחיד יאמר ישתבח מיד, וכן בשבת אם גמר פסוקי דזמרה קודם הש"ץ, יאמר ישתבח מיד. וביאר המחזה"ש הטעם, דהא ישתבח ברכה אחרונה על פסקד"ז, ולכן יש להסמיכו לפסקד"ז, אלא דהש"ץ באין ברירה צריך להמתין עד יהי' מנין לומר קדיש. וכ"כ הא"ר (סק"ד) דיחיד יאמר ישתבח מיד. וכ"כ המ"ב (סק"ט), והכה"ח (אות י'), והקצוה"ש (סי' י"ח סעי' י'). והשע"ת (סק"ג) הניח זה בצ"ע, דהא גם היחיד שצריך לשמוע הקדיש ולענות אחריו דשומע כעונה, אין לו להפסיק ג"כ בין ישתבח לעניית הקדיש.

קיב. הנה בדה"ח כתב, שאף אם לא הפסיק, י"ל ג' פסוקים כשיש מנין. וכ"מ בפמ"ג (סי' נ"ה מ"ש סק"ג בסופו) ע"ש. וכ"כ הקצוה"ש (סי' י"ח סעי' י'). אבל הא"ר (סק"ד) כתב בשם תשו' מהר"ם מיניץ (סי' ח'), ותשו' שער אפרים (סי' י"ז) דאם אמרו ישתבח מיד ואח"כ בא לצירוף מנין, אפ"ה אומרים קדיש אם לא הפסיק, אף דבשעת ישתבח לא הוי מנין, ע"ש. והו"ד בדע"ת. וכ"מ במ"ב (סי' נ"ה סק"ב), ועי' סי' נ"ג סק"א) ע"ש. וכ"כ הכה"ח (אות י"ב). ועי' בהערה הבא.

קיג. כ"כ הרמ"א (סי' רל"ד סעי' א') בשם הכלבו (סי' כ"ז) ע"ש. הט"ז (סק"א) כתב הטעם לשיטתו, משום שלא יפסיק לכתחילה בין אשרי להקדיש, אבל אין הטעם דאין לומר קדיש על מה שאמר בלא מנין. אבל המג"א (סק"א) כתב הטעם, משום דאין לומר קדיש על מה שאמר בלא מנין. והנה הלבוש (סי' נ"ה סעי' ג') כתב ג"כ לענין 'עלינו', שאם אמרו עלינו בלא עשרה אין אומרים אחריו קדיש יתום אפילו בעשרה, אבל הוסיף בזה וז"ל, ולא דמי לתפלת ערבית, דתפלת ערבית תיקון חכמים הוא, שתקנו לומר אחרי' קדיש, לפיכך אע"פ

יש להסתפק אם ישן מצטרף להלומדים שיהא נקרא לימוד בעשרה להתחייב בקדיש, וכל כה"ג טוב לומר אח"כ ג' פסוקים או אגדה בעשרה.

קז. כ"כ הא"ר (סי' קנ"ה סק"א) דמדברי הלחם חמודות משמע דאף מי שלא למד, אומר קדיש דומיא דפורס שמע, ע"ש. וכ"כ הח"א (כלל ל'). וכ"כ המ"ב (סי' נ"ד סק"ט) כמו בפריסת שמע. וכ"כ הקצוה"ש (סי' ט"ז סעי' ב'). וכ"כ בשו"ת חלקת יעקב (סי' כ'), וכתב דלכן אבל שבא לביהמ"ד לאחר שכבר התחילו האבלים לומר קדיש אחר עלינו, מותר לו לומר ג"כ קדיש, אף שלא היה בביהמ"ד ולא שמע אמירת עלינו.

קח. כן יש ללמוד ממש"כ המחבר והרמ"א לענין ישתבח, ולענין ואשרי שלפני מנחה, שאין לאמרו קודם שבא מנין כדלקמן. ואם אמרו ר' ישמעאל לפני שבא מנין, יש לומר איזה אגדה, ואח"כ לומר קדיש דרבנן.

קט. כ"כ בחסד לאלפים (סי' נ"ד אות ג'). והו"ד בכה"ח (סי' נ"ה אות ה'). ובהליכות שלמה (עמ' ע"ח) כתב, דאם נשלם המנין רק אחרי הודו, אומרים אז קדיש רגיל, ולא נהגו לומר אז ר"ח בן עקשיא וקדיש דרבנן. ודעת שלחן הטהור (סי' נ"א סעי' ה') דאם לא היה מנין קודם הודו, אין לאמרו אח"כ אפילו נזדמן לו מנין קודם ב"ש, כי משנה סדר העולמות. ועי' בספר שפתי נבונים (ח"ב סי' י').

קי. כ"מ בשו"ת פני יהושע (סי' ה') ע"ש. והו"ד בבה"ט (סי' נ"ג סק"ג), ובשע"ת (סי' נ"א סק"ב) ע"ש. וכ"כ הכה"ח (סי' נ"ג אות י"ג) וז"ל, אם לא היה מנין קודם הודו, ולא אמרו הקדיש קודם הודו, והתחילו לומר ב"ש ופסקד"ז, אין לומר עוד הקדיש בתוך פסקד"ז, כ"מ משער הכוונות דרוש הקדיש, שכתב דתקנו הקדיש בין כל עולם ועולם ע"ש, וא"כ כיון שעבר זמנו, א"צ להפסיק ולאמרו בתוך פסקד"ז, עכ"ל, ע"ש.

קיא. כ"כ הרמ"א (סי' נ"ג סעי' ג') בשם מהרי"ל. ולשון מהרי"ל ימתין חצי שעה ויותר, ע"ש. ועי' במג"א (סק"ה). כתב הלבוש

יאמר קדיש^[קיד]. וכן הדין בתפלת מעריב, שאין להתחיל שיר המעלות אלא כשיש מנין בביהמ"ד^[קטו].

ט. כשאומרים סליחות בימים שלפני ראש השנה, ובעשי"ת, אין להתחיל אשרי עד שיתאספו שם עשרה, ואם אין שם מנין, לא יאמר קדיש, וכשיבא מנין אז יאמר קדיש אפילו באמצע התחינות, וקודם שיאמר קדיש יאמר ג' פסוקים בפני המנין^[קטז].

פרק ו

קדיש שאומרים בעת התפילה, וקדיש יתום

מנין הקדישים הצריך בכל יום / אמירת כמה אנשים קדיש ביחד

א. לא יפחות אדם מלענות על ז' קדישים בכל יום, על שם (תהלים קי"ט) שבע ביום הללתיך, ואלו הם, א. אחר פסוקי דזמרה ב. אחר סיום תפלת שמו"ע ג. אחר סדר קדושת ובא לציון

קטו. הנה ברמ"א (סי' נ"ד סעי' ג' וסי' ס"ט) מבואר דתפלת ערבית אין מתחלת בקדיש, לפי שאין אומרים פסוקים קודם, ע"ש. ובשלטי גבורים (ריש ברכות) כתב שנהגו בקצת מקומות לומר שיר המעלות הנה ברכו קודם מעריב, משום דאמרינן (ברכות ד.) רגיל לקרות קורא, דצריך לקרות ק"ש מתוך דברי תורה. והא דאומרים מזמור זה יותר מאחרים, כתב בכנה"ג משום דכתיב ב' העומדים בבית ה' בלילות. ועי' בא"ר (סי' נ"ד סק"ד וסי' רל"ז סק"ד) שכתב, דלפ"ז כשנמשכה מנחה עד הלילה ומתפללין מיד מעריב, א"א המזמור, דלא שייך רגיל לקרות אלא כשאין מתפלל קודם. אך בסידור הרמ"ק ובפע"ח כתבו טעם אחר עפ"י דרכם, ע"ש. ועי' בליקוטי מהרי"ח שכתב דפסוקי ה' צבאות ושאר הפסוקים הם מסידורי ספדר ובכתיבי האריז"ל, ועי' בס' נגיד ומצוה שכתב שהאריז"ל לא היה אומר המזמור רק הפסוקים. ועי' בתהל"ד (סי' נ"ד) מש"כ לענין מעריב במוצש"ק.

קטז. כתב הלבוש (סי' תקפ"א סעי' א'), מתחיל החזן אשרי, שבו מתחיל לעולם, מפני שהיא תהלה ושבח גדול להשי"ת, וקדיש אחר אשרי, שכן דרך לעולם לומר קדיש אחרי פסוקים כו', ואם אין שם מנין, לא יאמר קדיש, ויאמר לך ה' הצדקה עד שיבא מנין, ואז יאמר קדיש אפילו באמצע פסוקי התחינות, שתיקון חכמים הוא לעולם אחר שאומרים פסוקים צריך לומר קדיש אחריהם כו', ע"ש. ועי' בא"ר (סק"ג) שהביא מהכלבו (סי' ס"ח) שכתב, דיאמר החזן ג' פסוקים אחרי שבאו המנין, כדי לומר עליהם קדיש. וכ"כ המטה אפרים (שם סעי' י"ז),

שהתפללו ערבית בלחש בלא עשרה, אומרים קדיש אחרי בעשרה, אבל עלינו לאו תיקון חכמים הוא לומר אחרי קדיש, אלא המנהג הוא לאומרו משום קדיש יתום שאחריו, לפיכך אין אמירתו בלא עשרה אלים לגרור אחרי קדיש אפילו בעשרה, עכ"ל. וכתב ע"ז הפמ"ג (סי' נ"ה מש"ז סק"ג) וז"ל, עי' מג"א סובר כלבוש, ומשמע אפילו תהלה במנחה שחוב הוא לומר ג' פעמים, אפ"ה צריך עשרה בתהלה, דלא דמי חיובא כ"כ כמו ברכות של ערבית, רק מובטח, אע"פ שחיובא הוא, ועוד לפעמים אומר בשחרית תהלים וכמה פעמים תהלה יצא מחיובא כו', עכ"ל, ע"ש. והו"ד במ"ב (סי' נ"ה סק"ב), שכתב דבפמ"ג מוכח דלענין פסוקי דזמרה ולענין תפלת ערבית גם המג"א מודה להט"ז. ועי' באשל אברהם (אפנהיים, סי' נ"ג) שהביא מספר בית דוד (סי' ל') דמחלק ג"כ בין קדיש שתקנו חכמים, שבזה א"צ למנין באמירות הפסוקים, משא"כ כשיאמר קדיש על למודו וכדו', כשיבאו עשרה צריך ללמוד שום ברייתא או משנה.

קיד. כ"כ המג"א (שם). וכ"כ הדה"ח (דיני תפילת מנחה). וכ"כ בשלחן שלמה (שם). וכ"כ המ"ב (סק"ה). וכ"כ הכה"ח (אות ב').

המג"א (שם) כתב בשם מהרא"י (ח"ב סי' נ"ט) דאם נמשכה התפלה עד הלילה, אין לומר קדיש תתקבל, כיון שנתחדש יום אחר שהפסיקו מלהתפלל, ע"ש. אבל שארי אחרונים חולקים עליו, דדוקא שהפסיקו מלהתפלל קודם שנתחדש היום א"א קדיש תתקבל, אבל אם נמשכה התפלה עד הלילה, אומרים קדיש תתקבל, ע"ש.

ד. אחר אשרי במנחה ה. אחר סיום תפלת שמו"ע של מנחה ו. אחר ברכות ק"ש של ערבית
ז. אחר תפלת שמו"ע של ערבית [ק"ז].

ב. ז' קדישים אלו הן חובה כשמתפללין בציבור, והשאר מנהג, וראוי לכל אדם ליזהר שלא לפחות מלענות י' קדישים בכל יום [ק"ח].

ג. לפי דברי האריז"ל צריך להיות בכל יום י"ב קדישים, ששה בשחרית, א. אחר קרבנות ב. אחר ישתבח ג. אחר תפלת י"ח ד. אחר קדושה דסדרא ה. אחר השיר של יום ו. אחר פיטום הקטורת. שנים בתפלת מנחה, א. אחר אשרי ב. אחר שמו"ע. ארבעה בתפלת מעריב, א. קודם ברכות דערבית ב. קודם שמו"ע ג. אחר שמו"ע ד. קודם עלינו [ק"ט].

ליתן טעם על כל אחד. ועי' בלבוש (שם סעי' א') שחשב לאחר מהו' קדישים קדיש שאחר עלינו, שיש בו פסוקים, ולא חשב קדיש שאחר תפלת ערבית, כי תפלת ערבית עם הקדיש היא רשות, ע"ש. והו"ד בפמ"ג (שם מש"ז סק"א) ע"ש. ועי' בט"ז (סק"א). ועי' בתה"ד (שם אות א'). והשו"ע הרב (סעי' א') העתיק כמו הפרישה.

ק"ח. כ"כ השו"ע הרב (שם) עפ"י הזוה"ק ע"ש. וכ"ה במג"א (סי' ו' סק"ט) בשם הזוהר חדש ע"ש. ועי' במחה"ש (שם) שביאר דברי המג"א, כמ"ש המקובלים שיראה שיהי' בתואר צדי"ק, דהיינו צ' אמנים, ד' קדושות, י' קדישים, ק' ברכות. וכ"כ הקצוה"ש (שם). וכ"כ הערוה"ש (סי' נ"ה אות ד') וז"ל, הוסיפו עוד ג', היינו בכל תפלה לאחר עלינו, וכתבו שכל איש צריך לקיים בכל יום אותיות צדי"ק כו', ותקנו קדיש לאחר עלינו מפני היתומים שלא יוכלו להתפלל לפני העמוד, וקראו לזה קדיש יתום, וביום קרה"ת עוד קדיש לאחר קרה"ת, ויותר אין מקום לקדישים, ועכ"ז הוסיפו עוד אחד אחר שיר של יום, מפני היתומים המרובים, אבל יותר מזה חלילה להוסיף, עכ"ל.

ק"ט. כ"כ הכה"ח (סי' מ"ח אות א', וסי' נ"ה אות א') עפ"י האריז"ל (שער הכוונות תפלת שחרית דרוש א', ובדרושי הקדיש, ובפע"ח שער התפלה פ"ו, ושער הקדיש פ"א ועוד), וכתב וזתו"ד, מן התחלת התפלה עד ברוך שאמר הוא עולם העשי', ומברוך שאמר עד יוצר אור הוא עולם היצירה, ומן יוצר אור עד תפלת י"ח הוא עולם הבריאה, ותפלת י"ח הוא בעולם האצילות, ומן אשרי עד תפלה לדוד חוזר להיות עולם הבריאה, ומשם עד אין קדוש חוזר להיות עולם היצירה, ומשם עד עלינו הוא עולם העשי', והכוונה היא שצריך בתחלה לעלות העולמות ממטה למעלה, ומתקשרים עד שנמצאים כולם יחד בעולם האצילות בעת שמתפללין תפלת י"ח, ואז נעשה שם הזיווג העליון, ואח"כ צריך לקבל שפע העליון הנמשך מן הזיווג ההוא, וצריך להורידו למטה בעולמות התחתונים כו', ולכן תקנו קדיש אחר בכל שינוי עולם ועולם, רק בין גאולה לתפלה אע"פ שהם ב' עולמות, לא תיקנו לומר בהם קדיש כו', (והגם שכתב הרב דקדיש

וכתב דאם באו אחר שהתחילו לומר הסליחות, אם עדיין לא נסתלק הש"ץ מן התיבה, י"ל מעט דברי סליחות ותחנונים, בכדי לומר קדיש עם תתקבל, ע"ש. וכ"כ באלף המגן (סקל"ג).

כתב המטה אפרים (שם סעי' ט"ז), הש"ץ יתעטף בטלית קודם שיתחיל אשרי, ואם אמר אשרי בלא עטיפה, יתעטף ויאמר איזה פסוקים בלחש קודם שיאמר החצי קדיש, כדי שיהי' הקדיש בעטיפה, ולפי שהפסיק בעטיפה בין אשרי לקדיש י"ל מתחלה איזה פסוקים.

ק"י. כתב האגור (סי' צ"ד, והובא בב"י סי' נ"ה) השיב הראב"ד טעם על הקדישים שאומרים בתפלה, א. אחר פסוקד"ז שיש לשם הפסק דפסוקים, ב. אחר סיום תפלת שמו"ע, שהיא מצוה בפני עצמה ואינה דבוקה לאחרי', ג. אחר הקדושה, והוא דבר שבקדושה, ד. אחר אמירת המזמור או פרק או אגדה או משנה, כדאמרינן עלמא אמאי קאי אקדושה דסדרא ואיאה שמ"י רבא דאגדתא, ה. אחר אשרי למנחה, שהיא מצוה בפני עצמה שכל האומר ג' פעמים בכל יום תהלה לדוד מובטח כו', ו. אחר ק"ש של ערבית, כי תפלת ערבית רשות ויש הולכים להם קודם י"ח ולא ישמעו קדיש, (עי' בטור סי' רל"ו אריכות בזה, וכתב שלכן תקנו לומר ברוך ה' לעולם, שיש בהם י"ח אזכרות כנגד שמו"ע, וקדיש. ועי' בפרישה שכתב דאפילו בשבת דא"א ברוך ה' לעולם, וא"כ לא הוה להו למימר קדיש, כמו דאין מפסיקין בקדיש בין גאולה לתפלה דשחרית, אפ"ה אומרים קדיש כמו שאומרים אותו בכל השבוע. ועי' בב"ח סי' רס"ז), ז. לאחר תפלת ערבית שכבר נשלמה התפלה, ואין פוחתין משבעה קדישים בכל יום, וכתבו הגאונים על שם שבע ביום הללתיך, עכ"ל משבלי הלקט. וכ"כ הכל בו וז"ל, הירושלמי אמר, שבע ביום הללתיך אמר דוד על שבע ברכות שאנו מברכים בכל יום, ג' שחרית וד' ערבית כו', עכ"ל. כתב הפרישה (סי' נ"ה אות א') הא דלא חשיב קדיש אחר תפלת י"ח למנחה, י"ל דכש"כ הוא מקדיש שאחר תפלת י"ח של שחרית, ובזה מיושב נמי דלמה אמר אין פוחתין מז', וכי בכל יום אומרים קדיש דאגדתא, אלא שעכ"פ יש ז' קדישים עם הקדיש שאחר תפלת מנחה, אלא שלא חש לכתוב כאן אלא

ד. לפי דברי השו"ע 'קדיש יתום' הוא הקדיש שאחר 'עלינו' [קכ]. ועפ"י האריז"ל הוא הקדיש שקודם 'עלינו' [קכא]. והמנהג שהאבלים אומרים שני הקדישים, וגם אומרים הקדיש שקודם 'הודו', והקדיש שקודם 'קוה' [קכב].

להניחו ליתום, מפני שיש יתומים קטנים או אפילו גדולים שאינם יכולין להיות ש"ץ ולומר קדיש וברכו, וכבר ידענו ממעשה דרבי עקיבא (מס' כלה רבתי פ"ב) תועלת הגדול שיש למתים כשיש לו בן האומר קדיש וברכו, ויותר בתוך שנה ראשונה כו', עכתו"ד, ע"ש. וכ"כ **המטה אפרים** (דיני קדיש יתום שער ד' סעי' ג'). וכ"כ שארי אחרונים. כתב בליקוטי **מהרי"ח**, כפי הנראה שהרמ"א כתב לפי מנהגו, שאין אומרים כלל אין כאלקינו אחר התפלה, לכך לדידי' הקדיש יתום הוא אחר עלינו, משא"כ לפי מנהג **האריז"ל** לומר אין כאלקינו בכל יום, לכך לדידי' הקדיש של אחר אין כאלקינו הוא קדיש יתום. וכ"כ **בקצה המטה** (דיני קדיש יתום אות י"א). ועי' בשו"ת **שבט הלוי** (ח"ז סי' י"ז). עי' **בכה"ח** (סי' נ"ה אות י"ט וכ"א) שכתב, דלפי דברי האריז"ל דיש י"ב קדישים בסדר תפלת שחרית מנחה ומעריב, וכולם הם חובה, צריך לאומרם כולם החזן או גדול בן י"ג שנים, אבל שאר קדישים שאינם חובה יכול לאומרם קטן כו'.

קכא. כתב **הכה"ח** (אות כ'), לפי דברי **האריז"ל** הקדיש שאומרים היתומים, הוא דוקא קדיש בתרא שאומרים קודם עלינו, הוא מועיל לנשמת המת, שכתב **בשער הכוונות** וז"ל, אמנם קדיש בתרא אינו מכלל הקדישים, לפי שכבר עלו כל העולמות, אמנם זה הקדיש נקרא קדיש יתום, ר"ל קדיש שאומרים אותו היתומים, והענין הוא שהקדיש הזה הוא בעולם העשי' ששם בחינת המיתה, כדי להעלות כל הנשמות והנפשות בסוד ת"ה, וע"כ אומרים אותו היתומים על מיתת אב ואם כו', ונלע"ד ששמעתי **ממורי ז"ל** שטוב לומר הקדיש הזה על מיתת אביו ואמו כל השנה כולה אפילו בשבתות ויו"ט, לפי שאין הטעם כפי מה שחושבים המון העם שמועיל להציל נפש המת מדינא של גהנים לבד, כי הנה עוד יש תועלת א' והוא להכניסו לגן עדן ולהעלותו ממדריגה למדריגה, וכפי זה גם בשבתות ויו"ט יש לאומרו כו', ע"ש. וכ"כ **הבן איש חי** (פ' ויקהל אות י"ח) ע"ש. וכ"כ בליקוטי **מהרי"ח**, דעפ"י האריז"ל הקדיש לאחר אין כאלקינו היא קדיש יתום, ואחר עלינו אין שום קדיש. וכ"כ ספר **לבושי מכלול** (סי' ד' אות נ"ג, הובא בטעמי המנהגים עמ' תנ"ח) בשם **האריז"ל** דאותן שאומרים אין כאלקינו, הקדיש הזה הוא קדיש יתום, ואצ"ל כלל קדיש אחר עלינו, וכתב, וכן ראיתי **בזידיטשוב ובסטרעטין**, ושם המנהג בש"ק לא היו אומרים קדיש גם אחר אין כאלקינו, ולא נשאר ליתום רק הקדיש של שיר של היום.

כתב **הקצוה"ש** (סי' כ"ד סעי' י'), בארץ ישראל המנהג לומר תמיד ברכו אחר הקדיש דרבנן כו', ונשתרבו המנהג

בתרא אינו מכלל הקדישים ונקרא קדיש יתום כו', מ"מ הוא ג"כ חובה) כו', ושנים בתפלת מנחה כו', וארבעה בערבית כו', ויש שנהגו עוד לומר אחר תפלת מנחה מזמור למנצח בנגינות ואח"כ אומרים קדיש ועלינו לשבח, והרי נעשו הכל י"ג קדישים, כנגד י"ג מדות, ואשרי מי שעובד את רבו בשמחה וכוונה, עכתו"ד, ע"ש. וכ"כ בליקוטי **מהרי"ח**, והביא מספר **זכרון יהודא מהגה"ק בעל אמרי אש** שכתב, דלפי מנהג אשכנז שאומרים קדיש אחר מזמור שיר חנכת, לא יאמרו קדיש לאחר איזהו, כי לדעתם שם נקרא בין עולם לעולם, ע"ש.

כתב **האשל אברהם** (בוטשאטש סי' קל"ב), נראה שאין למעט מאמירת קדישים הנוהגים בכל יום עכשיו אחר שיר של יום, ואחר אין כאלקינו, ואחר עלינו וכדו', וגם אם אין שם אבל לא יגרעו מהם, וכן אני נוהג לומר כל קדישים אלו כשאני מתפלל לפני העמוד כו', ע"ש. וכ"כ **בטעמי המנהגים** (עמ' תנ"ז) וז"ל, שמעתי מידידי הרה"ח המופלג מו"ה יוסף אשר ז"ל, בשם **הרה"צ הק' מסאנו צוק"ל** שאמר, דהקדיש אחר שיר של יום וכן הקדיש אחר אין כאלקינו, אם אין שם יתום יאמר אותם הש"ץ, ואפילו יש לו אב ואם יאמר אלו הקדישים, כי הם שייכים ג"כ להתפלה, ושמע מפיו הק' שאמר, "עד מתי אלמוד אתכם זאת", עכ"ל. וכ"כ **בדרכי חיים** (אות ל') וז"ל, **רבינו הק'** היה מקפיד שיאמרו בתפילה כל הקדישים, היינו שקודם הודו, ואחר שיר של יום, ואחר אין כאלקינו, אפילו לא היה חיוב בביהמ"ד לקדיש, אבל קדיש שאחר עלינו היה אומר שכשאין חיוב בביהמ"ד א"צ לאומרו, ופעם אחת אמר הטעם, כי יש ד' היכלות, ועד שמו"ע היא העלי', צריכין לכל היכל קדיש כו', רק ביום שיש בו מוסף היא עלי' אחרת בהיכלות, אין חיוב להעל תפלה לומר הקדישים, עכ"ל. וכן **בתורת חיים** (סי' נ"ה) כתב, שאביו בעל **מחנה חיים זצ"ל** אמר בעצמו קדיש דרבנן, ע"ש. ועי' **בדרכי חיים ושלום** (אות ק"ח). ועי' בשו"ת **בצל החכמה** (ח"ד סי' ט"ז).

קכ. כתב **הדרכי משה** (סי' קל"ג), מדברי **הטור** משמע דאין לומר אחר עלינו קדיש כו', אמנם אין המנהג כן, אלא אומרים קדיש אחריו, והוא הנקרא קדיש יתום, משום דהיתומים רגילים למימירי, וכ"ה **באגור** כו', ע"ש. וכ"כ **הרמ"א** (סי' קל"ב סעי' ב', וי"ד סי' שצ"ו) ע"ש. וכ"כ **המטה משה** (דין קדיש יתום) וז"ל, ואח"כ יאמר קדיש, ונמצא במדרשות שיש לבן לומר ברכו ולהתפלל בציבור, ובזה מציל את אביו ואת אמו מדינה של גיהנם כו', ובשביל קטנים ובשביל מי שאינו יכול להתפלל, תקנו לומר קדיש זו בימי אבלו, לכך נקרא קדיש זו קדיש יתום, עכ"ל, ע"ש. וכ"כ **הלבוש** (סי' קל"ג סעי' א') וזתו"ד, נהגו בקדיש זה

ה. אם אין אבל בביהמ"ד, יכול מי שאין לו אב או אם לומר קדיש אחר עלינו, אבל מי שיש לו אב ואם, המנהג שלא לאומרו^[קכג].

ו. מנהג האשכנזים ששני אנשים לא יאמרו קדיש ביחד, ואם יש כמה חיובים בביהמ"ד, מחלקים הקדישים בין האבלים, ויש הרבה פרטי דינים בזה למי יש דין קדימה^[קכד], ומנהג הספרדים

ששני הוריו בחיים, ע"ש. ועי' בערוה"ש (סי' קל"ג אות א') שמבאר דברי הרמ"א אמאי אפילו אין שם אבל י"ל קדיש זה, לפי דהקדיש הזה יש לו עיקר להשלים ד' קדישים בשחרית. ולכן עפ"י האריז"ל שכבר נשלמו מנין הקדישים, ליכא קדיש זה כלל. ועי' בשו"ת שבת הלוי (ח"ו סי' י"ז).

כתב בספר זכרון יהודה (סי' ע"ג), דכירנא כשזכיתי ללמוד בישיבת מרן הכתב סופר זלה"ה, כשעשה מנין בביתו ולא היה מי שאמר קדיש, ובכ"ז לא סיימו תפילה מעולם בלי קדיש, ואם לא אמר א' מאנשי המנין, אמר הוא ז"ל בעצמו, ומסתמא ראה כן אצל אביו מרן הח"ס זצ"ל, וכן אני בעניי נוהג בבית מדרשי. והו"ד בזכרון מנחם.

קכד. כן מבואר בדרכי משה (י"ד סי' שע"ו) באריכות ע"ש. וכ"כ הלבוש (סי' קל"ג), והמג"א (סי' קל"ב) באריכות ע"ש. וכ"כ המטה אפרים (דיני קדיש יתום) ע"ש. וכ"כ הרבה אחרונים. וכ"כ בדרכי חיים (אות ל"א) וז"ל, רבינו הק' [מצאנז] זצ"ל היה מקפיד מאד שלא יאמרו שני אנשים ביחד קדיש, ואפילו היו עשרה חיובים בביהמ"ד לא היה אומר קדיש רק אחד, שהיו מטילין גורל ביניהם, ומי שזכה זכה, ופעם אחת צעק למה הוצרכו לכתוב בשו"ע דין קדימה בחיובים לקדיש, אם כל החיובים היו מותרים לאמר ביחד, עכ"ל. וכ"כ בצוואת הגר"נ אמסטורדס זצ"ל, ששמע מרבו הצדיק רבי ישראל סלנטר ז"ל שאסור לומר שנים ביחד כי תרי קלי לא משתמע, וכן החזו"א התנגד ששנים יאמרו, ואמר שזהו כמו שני ש"ץ. (שו"ת תשובות והנהגות ח"א סי' ק"ג) ועי' בשו"ת בנין ציון (סי' קכ"ב).

כתב בשו"ת חת"ס (אות סי' קנ"ט ד"ה עוד), ראיתי במהריעב"ץ שכשהגיע לסדר קדיש שאחר עלינו, כתב שאינו רוצה להטריח את עצמו בדיני קדיש שחדשו האחרונים, כי יותר נוח מנהג הספרדים כו', ולכאו' מנהג כשר הוא, ורבים העושים מצוה עדיפי מיחידים, ותמני' על אבותינו אשר להם התורה בירושה מעולם, כמ"ש הרא"ש (בתשו' הביאו הבי"י י"ד סי' פ"ב), ואיך נחשוד אותם שקלקלו ועוותו הדרך, גם לכאו' צל"ע על המנהג שהבן ז' דוחה לשלשים, ושלשים דוחה ליא"צ, ויא"צ דוחה לאבל תוך יב"ח, וקשה וכי שותפים שנזדמן להם סחורה, יאמר פלוני אני צריך לה ביותר תנם לי לבד ואין לכם חלק בו, והלא הם יענו מה לנו בכך אם אתה צריך יותר להסחורה היא, מ"מ כל השכר לאמצע, והכ"נ נהי דבעל

מהספרדים שנהגו כן ע"פ הקבלה כו', והטעם שאין אומרים אותו אחר עלינו, משום שהונהג כן מהספרדים שהם אומרים ברכו אחר קד"ר, ואחר עלינו אין אומרים קדיש כלל, ומיהו טעם נכון יש בזה, לפי שהקדיש שאחר עלינו הוא קדיש יתום, וכמה פעמים שקטן אומרו, וקטן איננו ראוי להוציא הרבים י"ח באמירת ברכו, ע"כ נהגו לומר הברכו אחר קדיש דרבנן.

קכז. כתב הכה"ח (שם), פיה"ק ירושלים ת"ו יש נוהגים לומר היתומים גם קדיש שקודם הודו וקדיש שקודם קוה, ושאר כל הקדישים אומרים החזן לבדו, ונ"ל הטעם שנהגו לומר גם ב' קדישים אלו, מפני שהם בחינת עליית עולם העשייה, שהיא בחינת נפש בעולם היצירה, ואפשר שתועיל גם כן לנפש הנפטר. ועי' בנן איש חי (פ' ויגש אות ט"ז) שכתב, שבעירו היה המנהג שהאבלים היו אומרים כל הקדישים שבתפלה, וגם קדיש ברכו שאחר ישתבח, והוא ביטל את המנהג עכ"פ בשבת וי"ט כו'.

בספר אמרי קודש (מהרה"ק מסטרעליסק, אות י"ד וט"ו) כתב, שהקדיש אחר אזיהו מקומן שייך להבעל תפלה, ולא כנוהגים שיאמר אותו הקדיש איש אחר. עוד אמר, הטעם שהוא עצמו היה אומר ג' קדישים אלו, היינו בליל שבת אחר מזמור שיר ליום השבת, ובימי הספירה, ואחר קידוש לבנה, כי הם קדישים כוללים על עניינים כוללים, ומה שאומר אותם היתום עבור אביו או עבור אמו, הוא טעות, כי אינו שייך לזה כלל. ומנהגינו שהאבלים אומרי הקדישים הנ"ל.

קכג. כתב הדרכי משה (שם), כתב האגור בשם מהרי"ל (בשם מהר"ם), אע"פ שזה הקדיש נתקן בשביל המתים, מ"מ אע"פ שאין אבל בביהמ"ד אין לבטלו, מאחר שהוא נתקן אחר הפסוקים, ואפילו מי שיש לו אב ואם יוכל לומר אותו, ובתשו' מהרי"ל תמצא דברי מהר"ם אלו, וכתב דאם אב ואם מקפידין, אין לבן לומר קדיש בחייהם כו', ע"ש. וכ"כ הרמ"א (שם). והלבוש (שם) כתב, שמפני שתקנוהו ליתומים, אין נוהגין לאומרו כלל מי שיש לו אב או אם, שמא אביו או אמו יקפידו, משום אל יפתח אדם פיו לשטן, ויאמרו אתה מקוה למיתתינו, לפיכך אם אין אביו או אמו מקפידין בכך יכול לאומרו, ע"ש. והמטה אפרים (דיני קדיש יתום שער ד' סעי' ג') כתב, שאפילו אם אין מקפידין יש למנוע, דכיון שרוב מקפידים, מאן מפיס אם שאומר קדיש הוא לפי שאין מקפידין, ואיכא זילותא, ע"ש. וכ"כ בהליכות שלמה (עמ' קמ"א) דקדיש יתום לא יאמר מי

שאים רבים המה, כולם זוכים בו ואומרים אותו כאחד^[קכה], ובזמנינו נתפשט המנהג ברוב מקומות כמנהג הספרדים^[קכו].

ז. כשרבים אומרים קדיש, צריך ליזהר שיאמרו כולם כאחד, ולא שיהי' אחד מקדים ואחד מאחר, שעיי"ז מבלבלים את העונים^[קכז].

זה כתב הקיצוץ^ע (סי' כ"ו אות י"ח) שכשיש הרבה אבלים ר"ל אזי כדי שלא יבאו לידי קטטות ומריבות, נוהגין בהרבה מקומות שאומרים ב' או ג' ביחד. וכ"כ הערוה"ש^ש (יו"ד שם אות ט"ז) שעתה כולם אומרים קדיש, כי א"א לחלק ביניהם. וכן בדרכי חיים החדש (עמ' ס"ז) הביא בשם כ"ק אדמו"ר מסטראפקוב זצ"ל, ליישב מנהג ישראל שאין מקפידים על כך, כי בביהמ"ד שאין מתפללים קבועים, ואנשים מגיעים גם כשהתחילו כבר להתפלל, וא"א לדעת מי המה החיובים, ובאיזה דרגה של חיוב, ומן הנמנע לסדר הדבר לפי מדריגת חיובים שבשו"ע, ואין דנין אפשר משאי אפשר.

קכו. כ"כ הפתה"ד (אות ו'), והכף החיים (פלאגי, סי' י"ג אות י"א). והו"ד ככה"ח (סי' נ"ו אות ל'). ועי' בפלא יועץ (אמן) שכתב, שמה טוב שיהיה חזן הכנסת אם רואה שאומרים קדיש בלעגי שפה ובטעיות, שיאמר גם הוא עמהם בשפה ברורה, כדי לזכות את הרבים.

כתב בשו"ת בנין ציון (שם) מה שנהגו הספרדים אין בידינו לידע על מה נהגו כן, אבל עכ"פ יש חילוק רב בין הספרדים ובין האשכנזים, כי הספרדים כל תפלתם היתה במקלות בקול בלי שום איחור ומהור, ואחרי שרגילים בזה, גם כשיאמרו קדישים יחד נשמע קולם יחד כו', משא"כ אנו אנשי אשכנז שאין מתפללין וקורין בקול אחד, וכשהרבה מתפללים יחד א"א לשמוע ולכוין, כאשר ידעתי נאמנה במה שגם פה נוהגין לומר הקדיש דרבנן האבלים יחד, והוא כחוכא וטלולא דכל דאלים גבר לישא קולו קול ענות גבורה, וחבריו צועק כנגדו, זה פותח וזה חותם, וא"א ממש לענות איש"ר, ולולא יראתי לבטל המנהג כבר הייתי מונעם שלא לומר קדיש דרבנן יחד כו', ע"ש. ועי' בשו"ת תשובות והנהגות (ח"א סי' ק"ג וחי"ה סי' כ"ד) שכתב, שהמנהג הנכון הוא כשיש כמה בעלי חיוב ל"ע שרוצים לומר קדיש, שכולם מתאספים למקום אחד, ואומרים ביחד, ואז אף אם אין שומעים את אחד מהם, מ"מ כיון שאמר עמהם ממש, כשעונים הציבור מתכוונים לענות על כולם ומועיל כו', אבל מה שיש שנהגו שחוטף קדיש, ואומר בלחש לעצמו, ולא משיגח כלל אם עונים עמו, חייבין לבטל מנהג נפסד זה, ויתאספו יחד, וכדאית היא הטירחא להתאסף כדי לזכות בקדיש כהלכתה באופן שיועיל לנשמת הנפטר, ע"ש.

השבעה צריך יותר להקדישים מהאחרים, מ"מ כיון דשותפים הם מדוע ימחלו האחרים ע"ז כו'. ולפי הנראה לי י"ל, דעיקר זכי' שמזכה אבותיו איננו באמירה דידי', כי אם במה שהוא מזכה הציבור שעונים אחריו אמנים טובא כו', וע"י שנעשה הוא סרסור לצבור עיי"ז מזכה אבותיו, נמצא מנהגינו יפה כחו, כי אם יאמרו הרבה בבת אחת, מ"מ אין הגורם אלא אחד מהם האומר קדיש, ואיך נעשה מסייע ואין בו ממש, וא"כ כל אחד יחטוף שיהי' הוא הראשון ושהציבור יענה אחריו ולא אחר חברו, וממילא אתי שפיר נמי דיני דחי' הנ"ל, דבלי ספק גם להצבור יש שכר רב שגורם לזכות המתים ההמה, והשתא מי שחברו נענש על ידו אין מכניסין אותו במחיצתו של הקב"ה, מכ"ש מי שחברו זוכה על ידו והרי מדה טובה מרובה, ממילא כל מה שהוא המת צריך לעניית הציבור יותר, היינו בתוך ז' ושלשים וביום היא"צ, יותר יש שכר עיי"ז להצבור העוזרים לו, ממילא לא ניחא להצבור שיאמר קדיש אבל בתוך י"ב חודש, ויפסידו הם זכותם הגדול, ואם יאמר בעכ"ח שלא בטובתינו, הרי אין עונים אחריו אמן כו', ע"ש.

קכה. כתב היעב"ץ (בסידורו, קדיש יתום), בחלוקי דינין של האשכנזים בענין מי הקודם לאמירת הקדיש, ומי דוחה למי, לא אטפל כאן, דמילתא דמנהגא בעלמא הוא, [ומה טוב מנהג הספרדים בזה, שאם רבים המה, כולם זוכים בו, ואומרים אותו כאחד, ובטלה מחלוקת, וטורח דיני דינים בדבר שאין לו שורש ועיקר], וכבר דיברו בו במספיק גדולי האחרונים, בעלי המנהגים והרמ"א ולבוש ומפרשיהם. וכ"כ הכה"ח (סי' קל"ב אות ט"ז) וז"ל, בענין הקדישים האריכו במג"א וא"ר ובה"ט ומעיל צדקה ושע"ת כו', ומנהג ספרדים לומר קדיש ביחד, שלשה או ארבעה בני אדם כולם כאחד עונים ואומרים, וכל מי שירצה, ועיי"ז ותשקוט האר"ש, עכ"ל. ועי' בשו"ת חת"ס (יו"ד סי' שמ"ה) אחר שהביא דברי היעב"ץ הנ"ל, כתב וז"ל, וכן אנו נוהגים פה בבית מדרשנו בקדיש דרבנן, שאומרים כל הבחורים האבלים בפעם אחת, ולפעמים גם בביהכ"נ כשיש שום פלפול בין האבלים, אומרים שניהם ומה בכך, עכ"ל. ועי' בח"א (כלל ל' אות ז').

קכו. כתב הפ"ת (יו"ד סי' שע"ו סק"ו), בשו"ת דברי אגרת כתב, שתיקן במדינתו שכל האבלים יאמרו כולם קדיש יחד. וכעין

ח. ואם אחד מקדים ואחד מאחר, אם באים כל אחד תוך כדי דיבור, יענה עם אחד מהם ויעלה לכולם, ואם יש הפסק, יענה על כל אחד ואחד [קכח].

ט. כמה בני אדם יכולים לומר קדיש ביחד, אע"פ שליכא רק מנין מצמצום, ונמצא שלא יהי תשעה עונים, ומעיקר הדין יכולים כל המנין לומר קדיש [קכט], אלא דלכתחילה יש ליזהר שיהי עכ"פ שנים שיענו [קל].

י. כשכמה בני אדם אומרים קדיש ביחד, ואחד אומר הקדיש בלחש, ואין שום אחד מן הציבור ששומע קולו, יש אומרים דלא יצא ידי חובתו בזה [קלא], ויש אומרים דאין בכך כלום ושפיר דמי [קלב], ונכון ליזהר לכתחילה שיגבי קולו מעט, כדי שישמעו לו שנים או שלשה אנשים [קלג].

לא מישתמע, והשיב לו וז"ל, הלא תכלית וגדולת ענין הקדיש הוא מ"ש באגרות ששמע אותו האיש אם יאמר בנו ברכו את ה' המבורך ברבים יזכה כו', והיינו שכמו שעל פי דבורו יזכו רבים לקדש ש"ש, כן יזכה אביו על ידו, ואין יושג תכלית זה אם האבלים יאמרו קדיש וקולם בל ישמע, הלא שתיקותם יפה מדבורם, כי נראה כשקר בפיהם תרמית בלבבם לומר לרבים שבחו לה' אתנו ואמרו אמן יש"ר, ונשמרים לבלתי הרים קול לבל ישמעו רבים דבריהם, ורק על דברת הש"ץ הציבור כו', עכ"ל, ע"ש. וכ"מ בשו"ת **בצל החכמה** (ח"ה סי' קלה) ע"ש. ועי' בשו"ת **חת"ס** (או"ח סי' קנ"ט ד"ה עוד אני).

קלב. כתב בשו"ת **רב פעלים** (ח"ב סי' י"ד) אשר שאלת אם ד' או ה' אומרים קדיש ביחד, והאחד קולו נמוך מאד ששום אחד מן הציבור לא ישמע קולו, אם יש חשש מזה האומר קדיש ולא נשמע קולו כלל. הנה בענין זה מצאתי בכתבי **הרב מהר"א מני ז"ל**, שכתב דלא איכפת אם הא' קולו נמוך, וכמבואר בדברי **פתח הדביר** (סי' קכ"ה סק"ב), וכן נוהגין בבית אל יב"ץ שהחזן אומר קדיש בכונה, ואם יש יארציט ורוצה בעל היארציט לומר קדיש, יאמר בלחש, כדי שלא לערבב הכוונה של החזן כו', ע"ש. וכ"כ **הכה"ח** (סי' נ"ה אות ל"ב) דמדברי הפתה"ד שכתב דיכול לומר דבר שבקדושה בלחש עם הש"ץ, משמע דגם קדיש יכול לומר בלחש, כיון שיש אחרים אומרים בקול רם, והגם דבעי למימר ואמרו אמן ולית מאן דשמע ועני לי, י"ל כיון שיש אחרים עמו שאומרים בקול רם, והוא מכיון לסיים עמהם, כשעונים הקהל אמן חוזרת על כולם כו', ע"ש.

קלג. כ"כ בשו"ת **רב פעלים** (שם) שנכון ליזהר בזה לכתחילה, וזה הכלל שב ואל תעשה עדיף. וכ"כ **הכה"ח** (שם), וכתב דא"כ גם למנהג בית אל יב"ץ טוב ליזהר מי שיש לו יארציט או דבר אחר, ור"ל קדיש, שיעמוד רחוק מהחזן, ויגבי קולו מעט, כדי שישמעו לו שנים או שלשה אנשים, ויענו לחזן ולו.

קכח. כ"כ בשו"ת **הלק"ט** (ח"ב סי' מ"ח) שיענה עם הראשון או עם האחרון. והו"ד **בה"ט** (סי' נ"ה סק"א). וכ"כ **בחסד לאלפים** (אות ו') שיענה אחר האחד. וכ"כ **בה"ח** (אות ח'). ו**בעבוה"ק** (קשר גדול סי' ט' אות כ"ז) כתב שיענה על הראשון ויעלה לכולם. וכ"כ **הבן איש חי** (פ' ויחי אות י"א). ועי' **בפ"ת** (יו"ד סי' שע"ו סק"ו).

כתב **הברכ"י** (סי' נ"ו אות א', ובעבוה"ק שם אות כ"ח) בשם **מהר"י מולכו**, כשמתפללין בעזרת ביהכ"נ בשנים ושלשה מקומות, ובעוד שזה אומר בחיכון זה אומר יתגדל וכיוצא, וא"א לענות ב' וג' קדישים, יענה על הראשון דוקא. והו"ד **בשעת** (סק"ג).

קכט. כתב בתשו' **בני יהודה** (סי' ג') כל דבר שבקדושה שנתקן בעשרה, אפילו יאמרו אותו כולם מיקרי צבור כו', ע"ש. וכ"כ **בפתה"ד** (סי' קכ"ה אות ב') ע"ש. וכ"כ בשו"ת **רב פעלים** (ח"ב סי' י"ד) וחתו"ד, אשר שאל בקהל שרוצים לומר קדיש כולם, ואין נשאר בהם א' שיענה אמן כו'. מפורש יוצא בבני יהודה ובפתה"ד, שיכולים הם ולא אכפת כו', ולכאו' דבר זה צריך ישוב, דלפי הסברא נראה כחוכא ח"ו שכולם אומרים ואמרו אמן, ואין מי שיאמר אמן, שכן מצינו כל יחיד אחר העמידה עושה שלום ומסיים ואמרו אמן, שאומר כן למלאכים העומדים לימינו ולשמאלו, וע"כ גם בקדיש י"ל כן דאומרים כן למלאכים, או אפשר לפרש שאומרים כן לכל השומעים קולם, דאפשר שיש שומעין את הקדיש שלהם והם בבית אחר או עומדים אחר אותו מקום כו', עכתו"ד, ע"ש. וכ"כ **הכה"ח** (סי' נ"ה אות ל"א) ע"ש. ועי' **בשו"ע הרב** (סי' נ"ה סעי' ז', וסי' נ"ו סעי' ד'), ו**בתה"ד** (סי' נ"ה אות ו'), ו**במחה"ש** (ריש סי' קכ"ה).

קל. בספר **בן איש חי** (פ' ויחי אות ט"ז) כתב, דלכתחילה יזהרו להיות אחד עונה להם קדיש. ו**הכה"ח** (שם) כתב, דאם כפי זה צריך שנים שיענו, דאמרו אמן הוא לשון רבים.

קלא. כ"כ בשו"ת **בנין ציון** (סי' קכ"ב) לגאון א' שרצה לתקן שהש"ץ יאמר הקדיש בקו"ר, והאבלים בלחש עמו, דתרי קלי

פרק ז

קדיש אחר קריאת התורה

למי שייך הקדיש / במנחה בשבת ותענית ציבור / כשמוציאין ב' או ג' ספרי תורה

א. אחר קריאת התורה אומרים חצי קדיש^[קלד]. המנהג שהבעל קורא אומר הקדיש אחר הקריאה, ויש נוהגין שהמשלים אם יש לו יארציית או הוא אבל תוך י"ב חודש, אומר הקדיש^[קלה].

ב. אין להפסיק בין הקריאה להקדיש, ולכן אם חתן עולה לקריאת אחרון, אין מזמרין עד אחר קדיש, וכן מי שצריך לברך ברכת הגומל, אין לו לברך עד אחר קדיש^[קלו].

ג. בשבת במנחה ובתענית ציבור במנחה, אין אומרים קדיש מיד אחר קריאת התורה, אלא הקדיש שאומרים קודם תפלת שמו"ע על העמוד, קאי על הקריאה, והטעם שאין אומרים אותו מיד אחר הקריאה, כדי שידעו העם שהגיע החזן לפני העמוד, ויתחילו להתפלל י"ח מיד אחר הקדיש^[קלז].

כתב בשם תשובת אגודת אזוב (שם), ומתשו' תשב"ץ (שם) דקדיש זה שייך באמת לאבלים ולא לש"ץ הקורא בתורה דוקא, והובא בעוד אחרונים, ואם אמנם לא ראיתי בקהלות שינהגו בדוקא כן, אבל מי שנוהג שפיר נוהג עכ"ל. ובהליכות **שלמה** (עמ' קנ"ב) כתב דרק אם עלה האבל אחרון יוכל לאמרו, אבל אם לא עלה אחרון, לא יאמרנה אלא הקורא, ע"ש.

קלו. כן יש ללמוד מהמבואר בכמה מקומות בשו"ע (סי' נ"ג סעי' א', סי' נ"ד סעי' א', וסי' רצ"ב) דאין להפסיק בין הקדיש למה שאומרים עליו הקדיש, ועי' לעיל (פרק ה') מש"כ בזה ע"ש. ועי' **באשל אברהם** (בוטשאטש, תניא, סי' רי"ט) שכתב דהגם שהברכות שאחר קרה"ת מפסיקים בין הקדיש להפסוקים, והקדיש לא קאי רק על הפסוקים כו'. וע"ש עוד מש"כ בענין ברכת הגומל להעולה אחרון.

קלז. כ"כ **הלבוש** (סי' רצ"ב וסי' תצ"ב), וכתב משא"כ בשחרית שכשיגיע החזן לפני העמוד מתחיל בקול רם אשרי יושבי ביתך, וידעו העם שהגיע החזן לפני העמוד, ושיאמרו מכאן ואילך סדר קדושה, ע"ש. וכ"כ **המטה משה** (אות רי"ג) בשם **השבלי הלקט** ע"ש. וכ"כ **המג"א** (סי' רצ"ב סק"ב) בשם **הגהות מנהגים**, ובשם ליקוטי **פרד"ס**, ובשם הלבוש, וכתב שאפילו במנחה בתענית שמפטרין אין כאן הפסק, דהפטרה שייכא אל הקריאה, ע"ש. וכ"כ **הפמ"ג** (שם, וסי' נ"ה מש"ז סק"א) וז"ל, במנחה אין אומרים קדיש על הבימה לעולם, רק לפני העמוד קודם תפלת שמו"ע, וקאי נמי אספר תורה, דאי יאמרו מיד על הבימה, א"כ לפני העמוד לא יאמרו קדיש, כי אין במה

קלד. כתב **האבודרהם** אחר שמסיימין בקרה"ת, אומר ש"ץ קדיש עד לעילא. כתב **הפמ"ג** (סי' רפ"ב א"א סקי"ג) הא דאומרים קדיש אחר קריאת ס"ת, שכן אחר פסוקי תורה ראוי לומר קדיש.

כתב **בסדר היום** (סדר קרה"ת בשבת) אחר שהשלימו לקרות הסדר ואומר קדיש, צריך לענות 'אמן יש"ר' בכוונה גדולה, אחר שהוא על קרה"ת, וכמו שאמרו (סוטה מט.) על 'איש"ר' דאגדתא מתקיים עלמא, וזה לא שנא כיון שבא על תיקון רבנן דקרה"ת.

קלה. כתב **השערי אפרים** (שער י' סעי' ט', ובמטה אפרים שער ג' אות א') נוהגין שאם המשלים יש לו יא"צ ביום זה, אז הוא זוכה באמירת הקדיש הזה, ויש נוהגין כן גם אם המשלים הוא אבל תוך י"ב חודש על אביו ואמו, ע"ש. ובשו"ת **הרשב"ץ** (ח"ג סי' קע"א) משמע, דהקדיש זה שייך לאבלים ולא להש"ץ הקורא בתורה. והו"ד בשו"ת **אגודת אזוב** (סי' ז'), ו**בשד"ח** (אסיפת הדינים קדיש סי' קס"ג) ע"ש. וכ"כ **באלף המגן** (דיני קדיש יתום שער ג' סק"ג), וכתב דמשמע דאפילו אין עולה לשלישי או לאחרון יכול ג"כ לומר הקדיש שלאחר קרה"ת, אבל אם אין כאן אבל, אז יאמר הש"ץ הקורא. וכ"כ **בשערי חיים** (סקי"א). ועי' בשו"ת **שבט הלוי** (ח"ח סי' קס"ג אות ג') שכתב וז"ל, שאלה, שכיה כמה פעמים שאחד שיש לו יארציית ביום ב' או ה', מבקש מהבעל קורא שיתן לו לומר הקדיש שאחר קריה"ת, והיו רבים שהיו אומרים שאין לזה שום פשט, משום דדוקא קדיש של תפלה או לימוד יש תועלת שהנשמה תעלה ע"י. תשובה, בס' **שדי חמד** (שם)

ד. בשבת ויו"ט אומרים קדיש אחר שנשלם מנין הקרואים, קודם המפטיר, כדי להפסיק בין קריאתם לקריאת המפטיר, להודיע שהמפטיר אינו מן המנין^[קלח].

ה. בתשעה באב, ושאר תעניות ציבור במנחה, ויוה"כ במנחה, שהמפטיר הוא מהמנין, א"א קדיש קודם המפטיר, שלא להפסיק באמצע המנין^[קלט].

ו. ביום שמוציאין ב' ספרים וליכא מפטיר, [כגון חוה"מ פסח, ור"ח טבת שחל בחול], אין אומרים קדיש אלא אחר הקריאה בספר הב'^[קמ], וכן ביום שמוציאין ג' ספרים, אומרים

למפטיר, לכן נהגו לגמור כל הסדר, ואחר שנשלם הגמ' תיקנו לומר קדיש בין שביעי למפטיר, לומר שאין ממנין השבעה, ולכך נהגו לגמור כל הסדר קודם קריאת המפטיר, כי לא מסתברא לומר קדיש באמצע הסדר כו', ולכך צריכין לחזור מן הפרשה שקרא השביעי, אבל יו"ט וד' פרשיות שמוציאין שני ספרים, אין המפטיר חוזר וקורא מה שקרא אחרון, אלא אומר קדיש אחר שקראו שבעה בשבת, וחמשה ביו"ט, ובספר השני קורא המפטיר חובת היום, וכשמוציאין ג' ספרים קורין ששה באחד, והשביעי בשני, ואומר קדיש, ובשלישי קורא המפטיר, אבל אם היה קורא השביעי בספר השני כשמוציאין שנים, או בג' כשמוציאין ג', היה המפטיר צריך לכפול, לפי שלא יאמרו קדיש עד שיגמרו הפרשה, ואחר שגמרו פרשה אומר קדיש, והמפטיר קורא מה שקרא השביעי, וכן הנהיגו רבינו אליהו, ורבינו משולם ז"ל כו', ע"ש. וכ"כ הטור, והמחבר, והרמ"א (סי' רפ"ב סעי' ד) ע"ש. וכ"כ שארי אחרונים.

ודע שדעת הראב"ד דבשבת שיש ב' ס"ת וכן ביו"ט, לא יקדיש החזן עד שיקרא המפטיר בס"ת השני, שאם יקדיש על הראשון, ויקרא המפטיר על השני בלא קדיש, חוששין אנו לפגם הספר השני כו', ע"ש. וה"ר ישעי' יש לו דרך אחרת בזה, ע"ש. והו"ד בב"י, וכתב דאע"פ שאין אנו נוהגים כן, מ"מ אם באיזה מקום ימצא שנוהגים כן אין מזיחין אותם. וכתב הב"י, אנו בני ספרד נוהגים לומר קדיש בין ספר ראשון לשני, וחוזרים ואומרים קדיש אחר קריאת ספר שני, ע"ש.

קלט. כתב הרא"ש (שם) הלכתא מפטיר עולה למנין שבעה כו', ולכך אנו נוהגין בתענית במנחה ובט' באב וביו"כ במנחה שהשלישי הוא מפטיר, אבל בשבת השמיני מפטיר, וביו"ט הששי, וביוה"כ השביעי, לפי שאנו רוצים לעשות מנהגינו אליבא דכו"ע כו', כך השיב ר"ת ז"ל, והרב רבינו משולם ז"ל, וכן פסקו רב עמרם, ורב האי גאון ז"ל. וכ"כ התוס' (מגילה כג.), והמרדכי (שם אות תת"ט). כתב המג"א (סק"ג), בחול שהמפטיר ממנין, אומרים קדיש אחר המפטיר, דאין אומרים קדיש עד שנשלם המנין. וכ"כ השערי אפרים (שער י' אות י').

קמ. כ"ה ברמ"א (שם). וכ"כ הלבוש (סעי' ד) ע"ש. וכ"כ הפמ"ג (מש"ז סק"ד וא"א סק"ג) ע"ש. וכ"כ השערי אפרים (שם אות י"א).

להפסיק בין הקדישים, יהללו פסוק אחד לא הוה הפסק, אף שאומרים מזמור לה' הארץ כו', אין זה מעיקר הדין, ולעולם ראוי להסמיך הקדיש לתפלת שמו"ע כו', עכ"ל. וכ"כ השערי אפרים (שער י' אות י') ע"ש. וכ"כ השו"ע הרב (סעי' ד), והמ"ב (סק"ד) ע"ש. וכ"כ הכה"ח (שם אות י"ב), וכתב בשם היפ"ל שגם במקומינו נהגו לומר מזמור שיר ליום השבת אחר קה"ת במנחה וכו', מ"מ לא נהגו לומר קדיש על קה"ת, והטעם כו' דדוקא באמירת אשרי יושבי ביתך, דאשרי משמע לשון שהייה ועיכוב כמ"ז ז"ל חסידים הראשונים וכו', צריך לומר קדיש על קה"ת, משא"כ כשאומרים מזמור אחר, לא הוי הפסק ודי בקדיש אחד שאומר קודם התפלה, והוא עולה לב' על קה"ת ועל התפלה שאומר סמוך לה.

כתב המג"א (שם) במקום שאין ס"ת, א"א קדיש שלפני י"ח, ונ"ל שלא יאמרו ג"כ ואני תפלתי כו', שלא להפסיק בין הקדיש שאחר ובא לציון לתפלת י"ח, ואין לומר שיאמרו ואני תפלתי ויאמרו קדיש עליו, דפסוק אחד לא חשיב הפסק כו', או יאמרוהו קודם הקדיש כו', ע"ש. ועי' בא"ר (סק"ו) שהקשה דאמאי לא יקרא החזן בקול רם מתוך החומש, כמ"ש בסי' קמ"ג, וא"כ תהי' הקריאה הפסק כו', ע"ש באריכות. [והו"ד בפמ"ג, וכתב דכן ראוי לנהוג שלא לשנות הסדר]. וכן הקשה התוספת שבת (סק"ג) דלמה יגרע מפסוקי תהלים, וכתב דצריך לחלק בין קדיש של ש"ץ לקדיש יתום. והו"ד במחה"ש, וביאר דבריו וזתו"ד, כשקוראים בס"ת כתקנות עזרא, אומרים קדיש על קיום מצות תקנות חכמים, משא"כ במקום שאין ס"ת, והחזן קורא מתוך החומש שלא תשתכח תורת קריאה, אין זה מתקנות חכמים אלא מנהג בעלמא, ע"ז לא שייך קדיש, כי אם קדיש דרבנן (או שלם) על הלימוד, וזה לא ניתקן בציבור, עכתו"ד. וכ"כ שארי אחרונים דבמקום שאין ס"ת, י"ל ואני תפלתי קודם הקדיש שאחר ובא לציון, ותיכף אחר הקדיש יתפללו שמו"ע. ועי' בשו"ת מהר"ם שיק (סי' קכ"ו).

קלח. כתב הרא"ש (מגילה פ"ג סי' ה') בימי חכמי הגמ' לא היו רגילין לקרות למפטיר מה שקרא אחרון, אלא היה קורא פסוקים אחרים מה שלא קראו לפניו, ותימה למה אין נוהגין כן, ונראה כי בימי חכמי הגמ' לא היו אומרים קדיש בין שביעי

קדיש אחר הקריאה בספר השני, קודם המפטיר, אבל קודם הקריאה בספר ב', אין אומרים קדיש אף אם כבר נשלמו מנין הקרואים בספר הראשון, והקורא בספר השני הוא נוסף על המנין^[קמא]. אם טעה הבעל קורא ואמר קדיש אחר ספר ראשון, צריך לומר קדיש פעם שנית אחר ספר שני^[קמב].

ז. ביום שמוציאין ג' ספרי תורה, ואומרים קדיש אחר קריאה בספר השני, מניחין ס"ת שלישית אצלה, ואומרים חצי קדיש על שתיהן, אבל הראשונה א"צ להניח אצלה, דפשיטא שעולה הקדיש גם עלי', כיון שכבר קראו בה^[קמג].

ח. וכן ביום שיש שני ספרי תורה, מניחין השני' על השלחן קודם הקדיש, כדי שיאמר הקדיש על שתיהן, ודוקא אם קורין בשני' מפטיר, ואומרים קדיש אחר קריאה בספר הראשונה, אבל בחוה"מ דפסח ור"ח טבת שחל בחול שקורין בשני', ואח"כ אומרים קדיש, ואומרים הקדיש של השני' לבד, וא"צ להניח הראשונה אצלה^[קמד].

כמ"ש הרד"א, וא"כ לדידן צ"ל קדיש על שלשתן, ולא נהגו כן, עכ"ל. ועי' בפמ"ג (שם, ובסי' תרפ"ד א"א סק"ה) שכתב, דהיינו דבשלש ס"ת אומרים קדיש אחר השני', ואין מניחין ראשונה על השולחן. וכ"כ הא"ר (סי' ת"ל סק"א). וכ"כ הדה"ח, והשערי אפרים (שער י' אות י"ב), והקיצצ"ע (סי' ע"ט סעי' א'), והמ"ב (סי' קמ"ז סק"ז). וכ"כ הליקוטי מהרי"ח (סדר קריה"ת לשבת, חוה"מ פסח, וחנוכה), וכתב עוד טעם שא"צ להניח הראשונה על השלחן, דדוקא ס"ת הג' דבלא"ה מניחין על השלחן כדי לקרות בה, לכן מניחין אותה ג"כ קודם הקדיש, משא"כ בס"ת הא' ביום שיש ג' ס"ת, משום קדיש לחוד א"צ להניחה על השלחן, או כמ"ש הב"י (סי' רפ"ב) בשם הראב"ד, דדוקא כשיקדיש על ס"ת הראשונה ולא יקדיש על השני', חוששין לפגם ס"ת הב', משא"כ אם יקדיש על הס"ת הב', ליכא פגם ס"ת הא', שהכל יודעין שקריאת ס"ת הא' שקראו בה כל מנין הקרואים הוא העיקר, ע"ש.

קמד. כתב המג"א (שם) מניחין השני' על השלחן קודם הקדיש, כדי שיאמר הקדיש על שתיהן. כתב הלבוש (שם), בחוה"מ דפסח ור"ח טבת שחל בחול, אומרים הקדיש של השני' לבד, ואין מניחין הראשונה אצלה, ע"ש. וכ"כ הא"ר (שם). וכ"כ הדעת (סי' קמ"ז סעי' ח') ע"ש. וכ"כ הליקוטי מהרי"ח (שם) ע"ש. והנה בסידור יעב"ץ כתב בחוה"מ פסח, דיש להניח ס"ת ראשון אצלה ואומר חצי קדיש על שניהם, ע"ש. [וכ"כ בהנהגת מהרש"ל (אות ט', נדפס בסוף מטה משה) וז"ל, כשקורין בשני ס"ת בחוה"מ של פסח או בר"ח טבת כו', כשסיים הקריאה בשני היו מניחין הראשונה שקרא בה כבר, ואמר על שתיהן חצי קדיש, עכ"ל]. ועי' בליקוטי מהרי"ח (שם) דכתב דאינו ראי', דדילמא דעתו כדעת המג"א דביום שיש ג' ספרים ג"כ יניח שלשתן, כי אין שם בדבריו הכרע בזה כו'. ועי' בשערי רחמים (על שערי אפרים שם).

קמא. כתב הב"י, בר"ח טבת שחל להיות בשבת שמוציאין ג' ספרים, אין אומרים קדיש אחר ספר ראשון, לפי שאין קורין בו אלא ששה, וכיון שלא גמרו לקרות חובת היום שהם שבעה, אין לומר קדיש עד אחר ספר שני כו', וביום אחרון של חג שמוציאין ג' ספרים, אע"פ שקורין בראשון יותר משבעה, א"א קדיש עד אחר ספר שני, שלא לחלק בימים שמוציאים ג' ספרים בין זה לזה, ועוד דכיון דטעמא דקרינן פרשת בראשית הוא כדי שלא ליתן פתחון פה לשטן לומר סיימו את התורה ואינם חפצים לקרות עוד, אין להפסיק ביניהם כלל. וכ"ה ברמ"א (שם) ע"ש. וכ"כ שארי אחרונים.

ודע שבאבודרהם (חנוכה) כתב, שבאלו הארצות נוהגין לומר קדיש אחר כל ספר מהשלושה ספרים, ע"ש.

קמב. כ"כ הא"ר (סי' תרס"ט סק"ט), וכתב הטעם שהרי יש פוסקים במהרי"ל לכתחלה כן. וכ"כ בשו"ת אמרי אש (סי' נ"א). והו"ד בכה"ח (סי' רפ"ב אות מ"ח, וסי' תרס"ט אות ח'), וכתב שזהו דוקא למנהג אשכנז שאומרים רק קדיש אחד, אבל למנהג ספרד שאומרים שני קדישים, א' אחר ספר שני, וא' אחר קריאת המפטיר, א"צ לחזור לומר אחר ספר שני, כיון שעתידין לומר אחר ספר ג', ועולה לכאן ולכאן, ע"ש.

קמג. כתב הלבוש (סי' תרפ"ד סעי' ג'), ובמנהגים בסוף הספר אות כ"ד, ועי' סי' ת"ל סעי' א') אם חל ר"ח טבת בשבת כו', ומוציאין שלשה ספרים וקורין כו', ומניחין ס"ת שלישית אצלה, ואומרים חצי קדיש על שתיהן, כדי שיעלה גם הקדיש על השלישית אע"ג שעדיין לא קראו בה, כמו שעושין בשאר ימים טובים על אותה שקורין בה מוסף, אבל הראשונה א"צ להניח אצלה, דפשיטא שעולה הקדיש גם עלי', כיון שכבר קראו בה, אע"ג שאינו מונחת אצלה. ועי' במג"א (סי' קמ"ז סק"ב) שכתב וז"ל, נראה לי דביום שיש ג' ספרי תורה יניחו שלשתן על השלחן בשעת הקדיש, דהא יש מקומות שאומרים על כל אחת קדיש

השלמות

כיון שמבואר להדיא בראשון הראשונים **ברמב"ם** ובאחרון האחרונים **במ"ב** דזה נקרא תפלה בציבור, וכן העולם נוהגין מקדמת דנא, וחפשתי בעניי ולא מצאתי מי שיאמר היפך מזה, לא ניחא למרייהו דאמרת הכי ללמוד חובה על ישרא' שלא קיימו מצוה דתפלה בציבור, עכ"ל, ע"ש.

בפרק א' (סעי' ט"ו) הובא מספר **האורה לרש"י** שכתב למנות אם יש מניין, ע"י פסוק 'ואני ברוב חסדך', ע"ש. בספר **זכרון מנחם** (על ליקוטי מהרי"ח, סדר חצי קדיש אות ב') כתב שבדיוק בחרו פסוק זה, דהטעם דאסור למנות לגלגלותם הוא מפני עין הרע, וע"י בספר **קרניים להגה"ק מהר"ש מאסטראפאליע**, שקבלה מרב הונא דסגולה לעין הרע לומר הפסוק ואני ברוב חסדך, [ושזהו כוונת המדרש רבה על הפסוק (דברים א, ו) ה' אלקיכם הרבה אתכם, זהו שאמר הכתוב אשתחוה אל היכל קדשך ביראתך, שרצה לומר דמשה אמר זה הפסוק המועיל לעין הרע], וע"י **בשער הכולל לסידור התניא** שכתב דמה"ט כתבו **המקובלים** לומר הפסוק ואני ברוב חסדך כשעומד על מפתן פתח ביהכ"נ, שלא ליתן עין הרע להאנשים שנתקבצו לביהכ"נ ע"ש, א"כ בודאי בחרו לפסוק זה דוקא כו', עכ"ל.

בפרק ד' (סעי' ב') נדפס **מהמ"ב** שנסתפק באם העשירי עבר והלך לו (אע"פ שאינו רשאי), אם מותר להתשיעי ג"כ לילך כו', והשאר הדין בצ"ע. **ובאלף המגן** (סי' תקפ"א סקל"ד בהגה) כתב, שאחר העיון נראה דממדת חסידות אין לו לילך, ובפרט אם נשאר עוד קטן חוץ מט' כו', ע"ש.

בפרק ד' (סעי' ט') איתא, שאם התחיל הש"ץ שמו"ע בקול רם בעשרה, ויצאו מקצתן, גומר כל תפלת י"ח וחצי קדיש וסדר קדושה ובא לציון וקדיש שלם, ע"ש. וע"י **במטה אפרים** (סי' תקפ"א סעי' י"ז, ובאלף למטה סק"כ) שכתב, דה"ה אם היו עשרה בעת הסליחות, ויצא מהם לחוץ, ואין כאן עשרה בגמר הסליחות, אעפ"כ רשאי לומר קדיש אחר הסליחות עם תתקבל, דלא דמי לעלינו, משום דסליחות דמי לתפלה שנגרר אחריו קדיש, וגם **בפ"מ** סי' כ' שנ"ל דאומר קדיש אף שאין שם עשרה.

גליון פ"א – דין עשרה לכל דבר שבקדושה, ותפלת בציבור:

בפרק א' (סעי' א') הובא המקור לכל דבר שבקדושה לא יהא בפחות מעשרה, דאתיא תוך תוך ואתיא עדה עדה ממרגלים ומעדת קרח, ע"ש. בספר **מטה משה** (אות ס"ז) אחר שהביא לימוד זה, כתב **שרבינו יעקב** (הובא ברבינו בחיי ויקרא כב, לב) כתב שאין נוסח זו מדוקדקת, שאין להביא ראיי' מעשרה מרגלים לדבר שבקדושה, אבל עיקר הנוסח היא כן, אתיא תוך תוך, כתיב הכא ונקדשתי בתוך, וכתיב התם לשבור בתוך הבאים, מה להלן עשרה אף כאן עשרה, ועכשיו יביא ראיי' מעשרה אחי יוסף שהיו צדיקים לדבר שבקדושה, ורמו לדבר עדה במילואו עי"ן דל"ת ה"א בגימטריא עשר.

בפרק א' (ס"ם) כתוב דכל בי' עשרה שכינתא שריא (סנהדרין לט.). בענין זה כתב בספר **דבש השדה** (אות פ"ב) וז"ל, שמעתי בשם **הרה"צ רשכב"ה מ' יעקב יצחק מלובלין זצללה"ה** פ"י, כביכול השכינה שריא על ידיהם, כמו שרי ואסר (ב"מ פ"ג), עכ"ל.

בפרק א' מבואר, גודל מעלת תפלה בציבור, וחיוב השתדלות להתפלל עם הציבור, ע"ש. וע"י **במטה משה** (אות פ') שכתב וז"ל, כתב **הרוקח** (סי' ש"כ) יש בני אדם שלא היו בביהכ"נ כשאמרו יהא שמי' רבא, וקי"ל כל דבר שבקדושה לא יהי פחות מעשרה, וקורין ברייתא (ברכות ג.) אמר רבי יוסי פעם אחת הייתי מהלך בדרך ונכנסתי לחורבה כו', וכ"כ **בהגמ"י** דיש קורין ברייתא זו כשאין מתפללין בעשרה לפי שיש בה קדיש, ומתניתין דג' שאכלו (שם מט.) שיש בה ברכו, וברייתא דריש פרק גיד הנשה (חולין צא.) שיש בה קדושה, ויש קורין פרק בשנת מות המלך עזיהו (ישעי' ו'), עכ"ל. והו"ד בפוסקים.

בפרק א' (סעי' י"א) מובא מחלוקת הפוסקים, כשיש רק ששה מתפללים, והשאר כבר התפללו ורק מצטרפים למנין, אם יש להם מעלת תפלה בציבור או לא, ע"ש. ובשו"ת **חלקת יעקב** (סי' כ') כתב וז"ל, על שאלתו כשמתפללין ששה אנשים בציבור ד' שכבר התפללו, אם זה נקרא תפלה בצבור. נפלע"ד,

לעילוי נשמת

מוה"ד **מושה בן מוה"ר יעקב הכהן** ע"ה
נפטר יום שני דפסח שנת תשכ"ח לפ"ק
זו"ו מרת **דייזל יענטא** בת בנש"ק הרב ר' **יעקב** ע"ה
נפטר י"א אדר שנת תשנ"ה לפ"ק
תהא נשמתם צרודה בצרוד החיים

לעילוי נשמת

זקיני הרה"ח
ר' **מדדכי שרגא** כ"ד צבי ז"ל
חדב"ן כ"ק מרזן אדמו"ד **האמצעי** זצ"ל הי"ד
נפטר ג' חשוון שנת תשמ"ב לפ"ק
תהא נשמתו צרודה בצרוד החיים